

Middeleeuwen (500-1500)

Middeleeuwen in steekwoorden:

- In de Middeleeuwen staat niet de mens centraal, maar God (en het leven in het hiernamaals): de middeleeuwse kreet bij uitstek: *Memento mori!* = *Gedenk te sterven!*
- Tot 1100 waren er drie standen: 1. Geestelijkheid (machtigste stand); 2. Adel; 3. 'Onaanzienlijken'. Na 1100 komt er een vierde stand bij die geleidelijk aan steeds machtiger wordt: de burgerij (in de steden).
- Latijn = de taal van de kerk en wetenschap. De wetenschap is overigens geheel ondergeschikt aan het katholieke geloof.
- Twee soorten ridderromans: de voorhoofse Karelromans over Karel de Grote en de hoofse Arthurromans (ongeveer een eeuw na de eerste Karelromans) over koning Arthur en zijn ridders van de ronde tafel.
- Hoofs (zie: Arthurroman) = hoffelijk, met beschaafd gedrag; de vrouw wordt op een voetstuk geplaatst. De ware hoofse liefde was een zuivere, afstandelijke en nimmer lichamelijke vorm van liefde voor een meestal onbereikbare (getrouwde) vrouw.
- Voorhoofs (zie: Karelroman) = nog niet hoofs, nog niet hoffelijk; vrouw onbelangrijk.

1 Samenleving

1a. Inleiding:

De meeste mensen denken bij Middeleeuwen aan een avontuurlijke, prettige tijd. Dat komt waarschijnlijk door allerlei boeken of films over de Middeleeuwen. Maar in de Middeleeuwen was het bestaan hard: oorlogen, honger en besmettelijke ziektes maakten dat de gemiddelde leeftijd rond de 35 jaar lag.

De ineenstorting van het Romeinse Rijk (in 476) wordt beschouwd als het startpunt van de Middeleeuwen. De Middeleeuwen worden wel verdeeld in drie periodes: de Vroege Middeleeuwen (500 tot ongeveer 1100), de Hoge Middeleeuwen (1100 tot ongeveer 1300) en de Late Middeleeuwen (1300 tot ongeveer 1500). (Opmerking BS: De Middeleeuwen laat men vaak eindigen in 1500. Misschien zou 1450 beter zijn, toen de boekdrukkunst werd uitgevonden.)

1b. Christendom:

In de Vroege Middeleeuwen kwam in Europa een bekeringsgolf op gang. Langzaam maar zeker werden de Germaanse stammen (zoals de Angelen, Saksen en Franken) bekeerd tot het christelijk geloof.

Langzamerhand kreeg de middeleeuwse cultuur een sterk **theocentrisch** (op God gericht) karakter. Het aardse bestaan was maar kort en daarom moest de mens zich vooral op het leven ná de dood voorbereiden. **Memento mori (gedenk te sterven)**, zo hield de kerk de gelovigen voor: het leven hier op aarde moest in dienst staan van God en het hiernamaals. Helemaal somber was het leven in de Middeleeuwen trouwens niet: er waren zo'n honderdvijftig kerkelijke en algemene feestdagen per jaar, die uitgebreid gevierd werden. Intussen breidde het christelijk geloof zich steeds verder uit. In de Hoge Middeleeuwen werden er vanuit West-Europa verschillende kruistochten ondernomen om 'het heilige land' te bevrijden van de mohammedanen. De strijd die met tussenpozen gevoerd werd, was bloedig.

De macht van de kerk in de middeleeuwse samenleving was enorm groot: wie het geloof een persoonlijk tintje wilde geven werd beschuldigd van ketterij of hekserij. Kettters werden vervolgd en gefolterd en belandden net als heksen vaak op de brandstapel.

De kerk had de waarheid, maar ook de wetenschap, de kunst en de literatuur in pacht. Veel geestelijken konden (en dat was bijzonder in die tijd) lezen en schrijven. Boeken werden niet gedrukt, maar werden in kloosters met de hand (over)geschreven en soms fraai geïllustreerd. Die boeken en geschriften werden bewaard in kloosterbibliotheken. Zo is veel van de Griekse en Romeinse cultuur bewaard gebleven.

1c. Standenmaatschappij en feodaal stelsel:

In de Middeleeuwen behoorde iedereen door geboorte tot een vaste groep, een stand.

Er waren in de Middeleeuwen drie standen, vanaf 1100 aangevuld met een vierde stand, de burgerij:

1. De **geestelijkheid**; geestelijken hadden veel aanzien vanwege hun positie als bemiddelaars tussen mens en God.
2. De **adel** had –onder het gezag van de koning of keizer– de wereldlijke macht in handen, waarbij de macht werd verdeeld volgens een leenstelsel, ook wel **het feodaal stelsel** genoemd. Die koning of keizer deelde als 'leenheer' zijn rijk in stukken op en gaf die 'in leen' aan de adel (de leenmannen). In ruil voor trouw en militaire steun aan de leenheer, mochten de leenmannen dan profiteren van de opbrengsten van dat gebied.
3. De grootste groep: de **'onaanzienlijken'** of **'lijfeigenen'** of **'horigen'** (zeg maar: middeleeuwse slaven). In ruil voor hun diensten aan de leenman kregen zij onderdak en een zeer karig bestaan toebedeeld. De horigen waren nagenoeg rechteloos en konden willoos slachtoffer worden van burenruzies tussen hun eigen leenman en de naburige. Ze hielden zich voornamelijk bezig met werken op het land of het houden van vee. Sommigen specialiseerden zich in het bewerken van leer of het smeden van ijzer. Maar bestaanszekerheid was er niet. Als slecht betaalde oproepkrachten konden ze overal voor worden ingezet.
4. Tot 1100 waren de vorige drie groepen de enige groepen in de standenmaatschappij. Rond 1100 nam de welvaart in West-Europa toe en ontstonden steden met een zelfstandige groep bewoners: **de burgerij**. De burgers verdienden hun geld met handel en nijverheid. In de smalle, bochtige straatjes van de stad krioelde het van de marktkooplui, winkeliers, meubelmakers, ijzersmeden, acrobaten, bedelaars en straatvegers. De middeleeuwse 'winkelstraten' leken niet op die van nu: ratten bevolkten de straten, er was nog geen riool en stadsbewoners kieperden hun vuil gewoon op straat. Een stadsbestuur hield toezicht op de handel en het openbare leven. Gerechtshoven deelden strenge straffen uit aan wie de orde verstoorde.

1d. Wetenschap en onderwijs:

Latijn was in de Middeleeuwen dé taal van wetenschappers en onderwijzers. Op de kloosterscholen (waar alleen jongens uit de hoogste kringen naar toe gingen) werd in het Latijn onderwezen in de 'zeven vrije kunsten'. Die kunsten waren grammatica, rhetorica, dialectica, arithmetica, geometrica, astrologia en musica.

Wetenschap was in de Middeleeuwen ondergeschikt aan de leer van de katholieke kerk. Die leer bevatte de waarheid en die waarheid mocht niet in twijfel worden getrokken. Wetenschappers gingen daarom nauwelijks zelf op onderzoek uit. Wie dat toch deed, liep het risico om voor 'ketter' te worden uitgemaakt.

2. Kunst

2a. Bouwkunst en beeldende kunst:

De godsgerichtheid van de Middeleeuwen was in alle vormen van kunst terug te vinden. De middeleeuwse bouwvakker had verreweg het meeste werk aan het bouwen van kerken. In het begin (van 950 tot 1200) waren dit Romaanse kerken met massieve muren, kleine vensters en zware steunberen. Door technische ontwikkeling in de bouwkunst (van 1150 tot 1500) ontstond de gotische bouwstijl, die veel luchtiger was. In de vijftiende eeuw beleefde de schilderkunst een grote bloei met schilders als Jeroen Bosch en de gebroeders Van Eyck. Het bekendst zijn de visioenen van de hel (vol gruwelijke figuren) van Bosch en van de gebroeders Van Eyck *De aanbidding van het Lam Gods*. In hun werk zijn allerlei symbolische verwijzingen naar de christelijke deugden en zonden verwerkt.

2b. Muziek:

De kerkmuziek van de Middeleeuwen was de **gregoriaanse zangkunst**, genoemd naar paus Gregorius de Grote (zesde eeuw). Gregoriaanse liederen waren eenstemmige Latijnse religieuze teksten, die zonder muzikale begeleiding werden gezongen. Bij de wereldlijke muziek ging het om volks-, dans- en minnelieder. De zangers en muzikanten maakten vaak deel uit van rondtrekkende gezelschappen van dansers tinjongleurs die hun kunsten vertoonden op marktpleinen of in kastelen. Als middeleeuwse cultuurdragers kenden ze hun repertoire uit het hoofd. Veel van deze middeleeuwse volksmuziek is verloren gegaan. Van de minnelieder (zie lyrische poëzie) zijn wel bundels bewaard gebleven.

3 Literatuur

3a. De schrijver zonder naam:

De eerste schrijvers waren monniken, die op perkament religieuze teksten overschreven. Soms spaarden ze ruimte uit voor illustraties, die door andere monniken werden geschilderd. Als er veel geld was, gebruikten die schilders bladgoud om een echte stralenkrans rond het hoofd van God, Christus, Maria en heiligen te maken. Het geloof stond centraal en de naam van de makers deed er niet toe. Ook toen later niet-geestelijken gingen schrijven, zetten ze vaak hun naam niet onder het werk: zij bleven anoniem. Ook zij voelden zich deel van een gemeenschap die God wilde eren. Het was voor hen genoeg als God hun naam maar wist.

3b. Mondelinge overlevering:

Om de doodeenvoudige reden dat de meeste (voor-)middeleeuwers het schrift niet machtig waren, werd de literatuur niet *gelezen*, maar *beluisterd*. De teksten gingen meestal over een held en de geschiedenis van zijn stam of volk. De verhalen werden van generatie op generatie doorverteld, waarbij elke verteller wel wat veranderde (passages weglief of toevoegde). Zo raakten de oude verhalen bij velen bekend. Veel van deze mondelinge literatuur is nooit opgeschreven en ging simpelweg verloren met het verdwijnen van de traditie van het doorvertellen van verhalen door vertellers. Het eenige dat eeuwen later werd opgeschreven, had in de loop der tijd veel veranderingen ondergaan. En doordat het monniken waren die het op schrift stelden, werden er nogal eens christelijke elementen toegevoegd. Zo kreeg je een vermenging van Germaanse en christelijke motieven.

3c. Twee soorten ridderromans: de (voorhoofse) Karelromans en de (hoofse) Arthurromans:

A. Karelromans (voorhoofse ridderromans)

Vanaf de elfde eeuw ontstonden in Frankrijk nieuwe verhalen over andere helden. Voor de adel, die graag over zichzelf hoorde vertellen, werden ridderromans gemaakt. Gaandeweg deden er over de beroemde koning Karel de Grote (768-814, dus toen al eeuwen dood) steeds meer verhalen de ronde, deels gebaseerd op waarheid en deels op fantasie. Allerlei heldendaden werden aan deze koning toegeschreven en hierom heen ontstonden steeds weer nieuwe verhalen. De inmiddels geletterde dichters schreven deze Karelromans niet langer in het Latijn (de taal van de kerk), maar in het 'Romaans' (de taal van het volk). In de Karelromans staat de historische figuur van Karel de Grote centraal. Uit deze verhalen moest blijken dat trouw aan God en de keizer belangrijke deugden waren voor de middeleeuwse edelman. In deze stoere mannenwereld speelt de vrouw nauwelijks een rol. De nadruk ligt op de ridderlijke erencode: moed, kracht en trouw van de leenmannen worden beloond; verraad wordt afgestraft. Vanaf het eind van de twaalfde eeuw, begin dertiende eeuw verschenen ook in Nederland, Duitsland en Engeland Karelromans. (Let op: de originele/eerste Franse, Karelromans zijn ongeveer een eeuw ouder dan de originele/eerste Arthurromans; die Karelromans en Arthurromans worden ongeveer een eeuw later vertaald naar het Nederlands (of een Nederlands dialect); daar verscheen de 'Nederlandse' Arthurroman **Walewein** in het Nederlands in 1200, terwijl de 'Nederlandse' *Karel ende Elegast* in 1250 verscheen; de meeste Arthurromans verschenen echter in de veertiende eeuw in Nederland/Vlaanderen.)

De belangrijkste kenmerken van Karelromans

1. Karelromans zijn (deels) verzonden verhalen op rijm over Karel de Grote.
2. De verhouding tussen de leenheer (Karel) en zijn ridders (leenmannen) staat centraal.
3. Belangrijke deugden zijn moed, kracht en trouw.
4. Vrouwen spelen nauwelijks een rol.

B. Arthurromans (hoofse ridderromans)

Zo'n honderd jaar later vonden dichters nieuwe inspiratie in de figuur van een Keltische vorst, koning Arthur. We weten niet zeker of Arthur echt heeft bestaan. Voor de ridders van Arthur was naast moed, kracht en trouw aan de leenheer ook 'hoofsheid' een vereiste. Hoofsheid kun je het beste opvatten als beschaafd gedrag, hoffelijk zijn. Een hoofse ridder was niet alleen een stoere vechtjas, maar ook een beschaafd en ontwikkeld mens. De vrouw kreeg in deze verhalen wel een belangrijke rol toebedeeld, want de hoofse liefde ging een rol spelen. De ware hoofse liefde was een zuivere, afstandelijke en nimmer lichamelijke vorm van liefde. Geïnspireerd door zijn liefde voor een, meestal onbereikbare, vrouw bewees een ridder grote moed in de avonturen die hij beleefde. De hoofse Arthurroman verschilt dus nogal van de Karelromans, die bekend staan als 'voorhoofs'.

De verhaallijn in de Arthurromans is meestal zo dat een van de ridders eropuit gestuurd wordt met een moeilijke opdracht. Tijdens zijn (zoek)tocht (= **de queeste**) gebeurt er van alles met hem en dreigt hij vaak het slachtoffer te worden van magisch onheil of boosaardige wezens. Maar bijna altijd weer is er een goede afloop. Een dankbaar onderwerp dat bij lezers en toehoorders altijd aansloeg was de speurtocht naar **de graal**, de schaal waarin het bloed van Jezus bij zijn kruisiging zou zijn opgevangen.

De belangrijkste Franse auteur van Arthurromans was **Chrétien de Troyes** (tweede helft twaalfde eeuw) die prachtige verhalen schreef over Lancelot, Perceval, Yvain en vele andere ridders. Vanaf de dertiende eeuw verschenen ook in Nederland, Duitsland en Engeland Arthurromans. De taal waarin de verhalen werden geschreven is Oudfrans, Middelnederlands, Middelhoogduits of Middelenegels.

De belangrijkste kenmerken van Arthurromans:

1. Arthurromans zijn (verzonden) verhalen op rijm over koning Arthur en zijn ridders van de ronde tafel.
2. Meestal maken de ridders een zoektocht (queeste).
3. Ridders moeten behalve moedig en sterk ook hoofs zijn.
4. De hoofse liefde voor een (onbereikbare) vrouw speelt een belangrijke rol.

3d. Het dierenverhaal:

Fabels zijn verhalen waarin dieren handelend en sprekend optreden. De oudst bekende fabels zijn die van de Griekse schrijver Aesopus (zesde eeuw voor Christus). In de Middeleeuwen worden fabels verteld om de mens een wijze les te leren. In Frankrijk ontstonden langere dierenverhalen rond een slimme vos Renart. Deze **Roman de Renart** (ca. 1170-1250) werd heel populair omdat er op een verkapt manier de draak met de adel en de geestelijkheid werd gestoken. Dat was zeer verfrissend naast al die teksten waarin adel en geestelijkheid verheerlijkt werden. In Vlaanderen ontstond een dierenverhaal **Van den vos Reynaerde**, dat meer was dan de Franse voorbeelden. Daarin wordt de middeleeuwse standenmaatschappij voorgesteld als een gemeenschap van dieren en is het de vos Reynaert die de andere, zogenaamd nobeler, dieren steeds te slim af is. De tekst is een parodie op de ridderroman en een satire op de standenmaatschappij, waarbij de vos zich niet aan de ridderlijke gedragscode houdt. Reyn wordt beschreven als een leugenachtige rover en moordenaar, maar hij ziet kans de andere dieren te ontmaskeren als zwakke, corrupte, ijdele figuren. Hierdoor krijgt Reynaert vaak de sympathie van de toehoorders en worden de andere dieren (met andere woorden de adel en de geestelijkheid) weggehoond.

Het Reynaertverhaal is door de eeuwen heen populair gebleven en werd door allerlei schrijvers (bewerkt) naverteld. De meest recente bewerking vind je in een stripverhaal van 'Suske en Wiske'.

3e. Lyrische poëzie:

Dichters met een romantische inslag leefden zich graag uit in het **hoofse minnelied, een lyrische (= niet verhalende) dichtvorm**. Hiermee waren dichters/troubadours in de twaalfde eeuw in de Provence begonnen en al gauw werden zij nagevolgd in de rest van Europa. In deze hoofse poëzie kreeg de adellijke vrouw een bijna goddelijke status: ze werd voorgesteld als 'leenvrouw', waaraan de man geheel onderhorig was. De liefde, waaraan de dichter door de hevigheid ervan bijna ten onder ging, werd niet beantwoord: de vrouw was getrouwd. Toch bleef hij haar met niet aflatende ijver op allerlei manieren bezingen. Hij prees zich gelukkig dat hij, ondanks de liefdespijn en de uitzichtloosheid, haar (vaak heimelijk en op grote afstand) mocht beminnen. Zijn beloning was de verrijking als mens die zo'n beproeving uiteindelijk opleverde. Dat zijn echte liefdesleven er in werkelijkheid waarschijnlijk heel anders uitzag, deed niet ter zake. Het deed het goed bij het middeleeuwse publiek.

3f. Middeleeuws toneel: geestelijk toneel (drie soorten: mysteriespelen, mirakelspelen, moraliteiten), wereldlijk toneel (abele spelen en kluchten):

Al vanaf de vroege Middeleeuwen zwierven er groepjes entertainers rond langs plaatsen waar wat te verdienen viel. Tussen een bonte verzameling van goochelaars, dierentemners, acrobaten en muzikanten bevonden zich ook voordragers en toneelspelers. Ze vermaakten de mensen met kluchten en serieuzer werk. Er werd alleen toneelgespeeld door mannen,

die dus ook de vrouwenrollen speelden. Ook in de kerk werd toneelgespeeld: tijdens de mis werden door geestelijken korte dialogen gedramatiseerd. Dit liturgisch toneel (liturgie = eredienst) sloeg zo aan, dat de voorstellingen steeds langer werden en het repertoire uitgebreid werd. Deze aandacht voor het spel was nu weer niet precies de bedoeling en de kerk verbood om dit kerkelijk toneel nog langer in de kerk op te voeren. Het podium werd verplaatst naar het kerkplein en de markt. Daar ontwikkelde zich het geestelijk toneel.

Het geestelijk toneel had, ook al was het uit de kerk verdreven, een sterk belerend, religieus karakter.

Er ontstonden drie soorten geestelijke (toneel)spelen:

1. Mysteriespelen: hierin werden de mysteries **rond Maria** getoond. Het grootste mysterie was, dat zij als maagd moeder werd van Christus.

2. Mirakelspelen: toneelstukken waarin een wonder gebeurt. Het grootste wonder is dat God de zondige mens (uiteindelijk) zijn genade schenkt.

3. De moraliteiten waren het meest belerend: het publiek kreeg een allegorische les over de christelijke waarden en geboden. In de bekendste moraliteit *Elckerlijc* (zowel in een Nederlandse als in een Engelse versie) leerde het publiek dat 'elckerlijc' (= iedereen) moet sterven en voor God rekenschap moet afleggen van zijn aardse bestaan. De boodschap was dus heel middeleeuws: *memento mori* (gedenk te sterven).

Naast bovengenoemde vormen van geestelijk toneel was er ook **wereldlijk toneel: kluchten en de abele (= ernstige) spelen**. In de Nederlandse literatuur zijn vier van deze spelen uit de veertiende eeuw bewaard gebleven. De abele spelen waren voorstellingen over het ridderlijk leven, met als thema de hoofse liefde.

3g. Geestelijke verhalen:

Teksten worden geestelijk genoemd als de religieuze boodschap overduidelijk aanwezig is, zoals bij legenden, exempelen (korte voorbeeldteksten) en verhalen over heiligen. **In deze literatuur draait het maar om één boodschap: de genade van God.** Dat lijkt wat saai, maar het tegendeel is waar. In legenden zoals *Beatrijs* en *Theophilus* en in allerlei exempelen moet de hoofdfiguur eerst heel diep zinken (wat dus spannende passages oplevert) voordat hij of zij door God vergeven wordt.

Nederlandstalige literatuur

Behalve één enkele zin (*hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu – hebben alle vogelen nesten begonnen behalve ik en jij*) is er uit de periode van het 'Oudnederlands' (tot 1100) geen literatuur bewaard gebleven. Uit de periode daarna neemt de hoeveelheid materiaal langzamerhand toe, meestal anoniem, maar soms ook met de naam van de maker.

1170: Uit ongeveer 1170 is het eerst bewaard gebleven werk de *Sint Servaeslegende* (over het leven van de heilige Servatius) van Heinric van Veldeke, geschreven in Maastricht.

1200: Rondom 1200 ontstond de Arthurroman *Walewein*.

1225: De Marialegende *Beatrijs* is uit 1225.

1250: 25 jaar later werd de Karelroman *Karel ende Elegast* (dus, opvallend, na de Arthurroman *Walewein*) geschreven.

1250: Uit dezelfde tijd is het dierenverhaal *Van den vos Reynaerde*, van een Vlaamse schrijver met de naam Willem.

1300-1400: Uit de veertiende eeuw stammen tien schitterende Arthurromans en de vier abele spelen (*Esmoreit*, *Lanseloet van Denemerken*, *Gloriant*, *Vanden winter ende somer*).

1400-1500: De bekendste toneelstukken uit de vijftiende eeuw zijn het mirakelspel *Mariken van Nieumeghen* en de moraliteit *Elckerlijc*.

----Enkele fragmenten: (uitleg: www.dbnl.nl)

Heinric van Veldeke, Sint Servaes legende (1170) (verzen 954-982:)

Der enghel sinte Seruaes erscheyn.
Hij geboet den heilighen manne
Dat hi voer van danne
All daer hij noch is, te **Triecht**.
In eynen dall scoen ende liecht,
Effen ende wael ghedaen
Daer twee water tsamen gaen,
Eyn groot ende eyn cleyne,
Claer, schoen ende reyne.
Dats die Jeker ende die mase.
Beide te korne ende te grase
Es die stadt wale gheleghen
Ende te schepen in voele weghe,
In visschen ende in ghewilden
Ende in goeden ghevylden*
Der bester coren eerden°
Die ye mochte ghewerden.
Des steyt die stat te maten
Aen eyne ghemeynre straten
Van Inghelant in ongheren
Voer Colne ende voer tongheren
Ende alsoe dies ghelijck
Van Sassen in vrancrijck
Ende mit scepe die des pleghen

Te denemerken ende te norweghen.
Die weghe versamenen sich all dae.
Des is die stadt daer nae
Gheheiten **Traiectum**.
Daer sande god Seruacium.

Roman van Walewein (1200). (eerste versregels / proloog:)

Vanden coninc Arture
Es bleven menighe avonture
Die nemmer mee ne wert bescreven.
Nu hebbic ene scone up heven
Consticse wel in twalsche vinden
Ic soudse jou in dietsche ontbinden:
Soe es utermaten scone!
(... sprong naar vers 33:)
Die coninc Artur sat tenen male
Te Carlicen in zine sale
Ende hilt hof na coninc sede
Also hi menichwerpen dede
Met een deel zire man
Die ic niet wel ghenomen can:
Ywein ende Perchevael
Lancheloot ende Duvengael
Entie hoofsche Walewein
Sijn gheselle was daer ne ghein

Ooc was daer Keye die drussate.

Karel ende Elegast (1250) (eerste versregels/proloog:)

FRaeye historie ende al waer
Mach ic v tellen hoort naer
Het was op enen auontstont
Dat karel slapen begonde
Tengelem op den rij
Dlant was alle gader sijn.
Hi was keyser ende coninc mede.
Hooft hier wonder ende waerhede
Wat den coninc daer gheuel
Dat weten noch die menige wel
Tenghelem al daer hi lach
Ende waende op den anderen dach
Crone draghen ende houden hof
Om te meerderen sinen lof
Daer die coninc lach ende sliep
Een heilich engel aen hem riep
So dat die coninc ontbrac
Biden woerden die dengel sprac
Ende seyde staet op edel man.
Doet haestelic v cleeder an
Wapent v ende vaert stelen.

Renaissance (1500-1700)

Door: Renée Evers, Nikki van der Heeft en Whitney van Schyndel

Renaissance in steekwoorden:

- Renaissance = wedergeboorte van klassieken (= Grieken en Romeinen) op allerlei terreinen, ook op literair gebied: toneelstukken krijgen bijv. structuur door introductie van de klassieke eenheden van tijd, plaats en ruimte; in ME bestond dat niet; in Noord-Nederlandse en Vlaamse (= Zuid-Nederlandse) gedichten wordt veel aandacht aan Griekse en Romeinse goden en helden besteed en worden klassieke gedichten nageaapt; ook klassieke metra (als jambe, trocheus, etc.) worden overgenomen; invoering sonnet.
- De mens komt centraal te staan en het leven op aarde; renaissancecreet: *Carpe Diem!* = *Pluk de dag!*
- De ideale mens uit de renaissance is de *'homo universalis'*, de universele mens, de mens die alles kan en van alle markten thuis is: een wetenschapper die ook kunstenaar is.
- Rijkeluiszontjes maakten rond hun 18^e een reis van plm. een half jaar naar Italië en Griekenland om klassieken te ondergaan.
- Wetenschappelijke kennis en nieuwe geloofsideoën worden op grote schaal verspreid dankzij uitvinding boekdrukkunst (1450)
- Reformatie = geloofsopstand van protestanten (van Calvin en Luther) tegen katholieke kerk; contrareformatie = strijd van katholieke kerk (en Spanjaarden) tegen reformatie → botsing protestantse geloof (in Noordelijke Nederlanden) en katholieke kerk (of Spanjaarden) leidt tot 80-jarige oorlog (van 1568-1648).
- 16^e eeuw = Gouden Eeuw van Vlaanderen (Gent, Brugge, Antwerpen); 1585: Val van Antwerpen: veel welgestelde protestantse Vlamingen vluchten voor Katholieke Spanjaarden (met hun contrareformatie) naar o.a. Amsterdam, wat uiteindelijk leidt tot de Nederlandse/Hollandse Gouden Eeuw.
- 17^e eeuw = Gouden Eeuw van (Noordelijke) Nederland; VOC eerste multinational.
- In 17^e-eeuwse Noord-Nederlandse gedichten wordt de scheepvaart vaak bezongen als bringer van alle welvaart.

1. Samenleving

1a. Inleiding:

De 16^e en 17^e eeuw waren woelige eeuwen. Desalniettemin waren het ook eeuwen van toenemende welvaart, groeiende handelssteden, verre reizen en belangrijke ontdekkingen. Vlaamse steden waren steenrijk en machtig in de vijftiende en zestiende eeuw (16^e eeuw = Gouden Eeuw van Vlaanderen). Door de komst van de Spanjaarden naar de protestantse Nederlanden (om de opkomst van het antikatholieke Calvinisme en Lutheranisme de kop in te drukken) moesten vele protestantse welgestelden uit Vlaanderen vluchten (Val van Antwerpen in 1585). Zij vluchten o.a. naar Hollandse steden als Amsterdam en Leiden; met hun kennis en geld zorgden zij ervoor dat de Hollandse provincies/staten enorm gingen bloeien. Zo werd de 17^e eeuw de Gouden Eeuw van de Noordelijke Nederlanden (vooral Zeeland en de provincies Holland). In 1602 werd de handelscompagnie de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) opgericht en in 1627 de West-Indische Compagnie (WIC). De VOC, die de eerste multinational was, richtte zich op handel van goederen uit 'de Oost' (het oosten: Indonesië, China, Japan, e.d.); de WIC dreef handel met 'de West' (het westen: vooral Zuid- en Midden-Amerika). De Hollandse handelaren werden steenrijk en de steden profiteerden mee.

1b. Boekdrukkunst, het einde van de middeleeuwen:

Kennis en het geschreven woord waren eerst in handen van de kerk. Door de uitvinding van de boekdrukkunst kwam dit ook onder het gewone volk terecht. Boeken werden stukken goedkoper. Sneller dan ooit konden kennis en ideeën verspreid worden. De kerk legde echter een lijst met verboden boeken aan die gezien werden als ketterse geschriften. In Nederland konden deze geschriften wel verspreid worden omdat de censuur er minder was dan in de rest van Europa.

1c. Gouden tijden:

In de loop van de 16^e en 17^e eeuw veroverden op geld beluste West-Europeanen grote delen van de wereld. Het feodale stelsel verdween en de geldhandel verving de ruilhandel. Het verschil tussen arm en rijk werd enorm groot.

1d. Vier renaissance-ideoën over mens, wetenschap en kunst:

- De mens is uniek en zijn leven staat centraal.
- Een wetenschapper neemt niet alles over (van de kerk) maar gaat zelf op onderzoek uit.
- De kunst van de klassieken is de mooiste en dient als voorbeeld.
- Een kunstenaar is een hoogstaande figuur die bewust iets moois wil maken.

1e. Reformatie (Martin Luther & Calvin) en contrareformatie:

Martin Luther en Jean Calvin waren katholieke geestelijken die rond 1500 in opstand kwamen tegen misstanden in de Katholieke Kerk (zoals 'aflaten': het afkopen van je zonden bij priesters tegen betaling). Ieder weldenkend mens (*dus* iedereen met een opleiding, *dus* de middenstanders en hogere burgers in de steden, zeg maar de economische kern van de steden) kon zich eigenlijk wel vinden in die kritiek op of protest tegen de katholieke kerk: daarom werden ze ook wel 'protestanten' genoemd. Luther en Calvin, die de Katholieke kerk wilden veranderen/reformeren kregen steeds meer aanhangers en steun in grote delen van Europa en zeker in de Nederlanden (zeg maar: het huidige Nederland + Vlaanderen). Toen ze helemaal met de Katholieke kerk braken was de reformatie een feit. De kerk hoopte dit tegen te gaan met de contrareformatie (maatregelen om de ergste misstanden binnen de kerk te beëindigen). Dit lukte hen echter niet. De geloofsconflicten die ontstonden leidden tot een opstand van de protestanten in de Nederlanden (dat onderdeel was van het Spaanse, katholieke, rijk): de tachtigjarige oorlog (van 1568-1648) van Nederland tegen de Spanjaarden was een feit. In die tijd ontstonden de geuzenliederen: verzetsliederen van de protestante Nederlanders tegen de katholieke Spanjaarden. Ons nationale volkslied Het Wilhelmus, is een voorbeeld van zo'n geuzenlied. In het lied (de eerste letters van de 15

strofes vormen de letters WILLEM VAN NASSOV), worden de heldendaden van Willem van Oranje bezongen, de leider van de opstand. De tekst van dit verzetslied wordt enkele pagina's verderop gegeven.

2. Kunst

In de Renaissance werden voorstellingen uit de klassieke mythologie populair; de Renaissance is namelijk een hernieuwde kennismaking met de Romeinse en Griekse cultuur. Er werden naakten geschilderd uit aandacht voor de mens en bewondering voor de harmonie van het menselijke lichaam. Ook de portretkunst bloeide op: portretten van rijke burgers en familie, zelfportretten. Er werd zo natuurgetrouw mogelijk geschilderd, zo kreeg men veel meer oog voor perspectief. Compositie: ordening en een evenwichtige samenhang tussen de verschillende onderdelen werden. Dit werd heel belangrijk en aan de hand van wiskundige principes bepaald. Architecten lieten zich door Romeinse bouwkunst inspireren. Herkenbare elementen zijn zuilen en symmetrie. De renaissancekunst bloeide vooral in Italië; in de 16^e eeuw ontstond daar de weelderige, vormenrijke barok.

3. Literatuur

3a. Inleiding

De literatuur in de Renaissance werd vooral bepaald door het classicisme: het imiteren of navolgen van de grote schrijvers uit de klassieke oudheid (van de Grieken en de Romeinen enkele eeuwen rond het begin van onze jaartelling). De twee klassieke topgenres die in de Renaissance werden overgenomen waren het epos (zie 3d) en de tragedie (zie 3b).

Er waren voor renaissanceschrijvers **drie (classicistische) manieren om de klassieke voorbeelden na te volgen:**

a. Translatio: mooie vertaling in eigen taal

b. Imitatio: nabootsing, om oude meesters te evenaren

c. Aemulatio: overtreffen → heidense inhoud werd christelijk gemaakt (klassieke helden werden christelijke helden)

3b. Renaissancistische/classicistische toneelvorm 1: tragedie (treurspel)

In de Renaissance hanteerde men, gebaseerd op klassieke toneelstukken, de volgende **vijf regels voor een tragedie** (of: treurspel, een toneelstuk met een droevig eind):

a. Tekst moest geschreven zijn in dichtvorm.

b. De tragedie bestaat uit 5 bedrijven (1. Uitstalling / beschrijving uitgangssituatie, 2. toewerken naar climax, 3. climax, 4. omslag richting fatale afloop, fatale afloop).

c. Tussen de bedrijven moet een rei of koor zingen of spreken (met becommentariërende beschrijving van wat gebeurd is in het vorige bedrijf en van wat gaat komen in het volgende bedrijf)

d. De drie eenheden: plaats (het spel moest zich op een plaats afspelen, dus geen decorwisselingen), tijd (de tijd binnen het stuk mag niet langer zijn dan 24 uur) en handeling (het stuk moest 1 thema behandelen)

e. De held, die een belangrijke persoon moest zijn, gaat ten onder.

Tragedies waren bedoeld om **vrees en medelijden** met de held op te wekken.

Belangrijke **tragedieschrijvers:** Shakespeare (EN), **Hooft en Vondel** (NE), Corneille en Racine (FR).

3c. Renaissancistische/classicistische toneelvorm 2: de komedie (of: het blijspel)

Klassieke schrijvers: Terentius en Plautus (Romeinen). Doel van een komedie was de toeschouwers te wijzen op hun eigen tekortkomingen, juist door ze te laten **lachen om de fouten van anderen**. De **middeleeuwse klucht** (die in de Renaissance bleef bestaan) was vooral om te lachen, zonder boodschap. Komедies in de Renaissance waren mengvorm van klassieke komedie (maar dan met minder strenge regels: 3 bedrijven i.p.v. 5 bedrijven was toegestaan) en de volksere klucht. Bekende Komедieschrijvers: Shakespeare (EN), **Bredero** (NE) en Molière (FR).

3d. Renaissancistische/classicistische dichtvorm: het epos (heldendicht dat een verhaal vertelt)

Hierin wordt in **dichtvorm** het leven van een nationale held beschreven. De epische held staat symbool voor wat de hele natie groot maakt. De Griekse schrijver **Homeros** schreef *Ilias*, over de strijd om Troje. De held is **Achilles** (naast Ajax en Odysseus). Daarnaast schreef hij *Odyssee*, over diens thuisreis na Trojaanse oorlog.

Romeinse schrijver **Vergilius** schreef Aeneis, verhaal over de zwerftocht van Trojaanse prins Aeneas nadat Troje door de Grieken verwoest werd.

3e. Renaissancistische dichtvorm (maar nieuw en dus niet klassiek/classicistisch!): sonnet / Petrarkisme

In de Renaissance kwam een nieuwe dichtvorm op, dat niet in de klassieke oudheid bestond: **het sonnet**.

Het sonnet is een gedicht van **14 regels**, bestaande uit twee kwatrijnen (een kwatrijn is een strofe van vier versregels) en twee terzetten (een terzet is een strofe van drie versregels) of drie distichons (een distichon is een strofe van twee versregels). De eerste twee kwatrijnen, dus de eerste acht versregels, worden samen ook wel **octaaf** genoemd; de laatste zes versregels van het sonnet noemen we ook wel **sextet**. Het rijmschema van een sonnet is doorgaans **abba abba cdc dcd**. Tussen het octaaf en het sextet van een sonnet vindt een wending (of: omslag) plaats: de **volta of chute**. Die volta kan een stemmingswisseling zijn (van positief gevoel in het octaaf naar een negatief gevoel in het sextet), een overgang van heden (in het octaaf) naar de toekomst (in het sextet).

De Italiaanse dichter **Francesco Petrarca** was de uitvinder van het sonnet. Hij schreef sonnetten over een onbereikbare, want al getrouwde, geliefde (Laura), van wie de schoonheid en deugden worden geroemd. Dat sloot mooi aan op de hoofse **gedichten/minneliederen** aan het eind van de middeleeuwen (waarin immers ook vaak een onbereikbare geliefde een

belangrijk thema is). In Frankrijk ging de de Franse dichtgroep 'La Pléaïde' ook sonnetten schrijven, waardoor een hausse aan Petrarkistische sonnetten in West-Europa ontstond: **het petrarkisme** (genoemd naar de uitvinder van het sonnet). Een sonnettenkrans is een serie samenhangende sonnetten rond een vrouw. Bekende petrarkistische renaissancedichters: Ronsard (FR), Wyatt, Spenser en Shakespeare (EN), **Bredero en Hooft** (NE). Uiteraard kwam een tegenstroom: het antipetrarkisme met gedichten waarin vrouwen als oerlelijke monsters werden bespot.

3f. Renaissancistische dichtvorm (maar nieuw en dus niet klassiek/classicistisch!): emblema

Uit Italië kwam ook **het emblema** overwaaien: een **plaatje met een praatje**, een wijze les in proza of dichtvorm. In het plaatje zie je vaak een klassiek engeltje (een putto), vaak het liefdesgodje Cupido, die in een of andere vage situatie is beland. De tekst onder het plaatje geeft uitleg over wat er op het plaatje te zien is. In Nederland schreven o.a. Hooft en Cats emblematabundels, die overigens vaak meertalig zijn (grotere afzetmarkt in Europa!).

Nederlandstalige literatuur: enkele belangrijke 17^e-eeuwse Renaissancistische schrijvers:

1. **P.C Hooft** maakte in zijn jeugd een reis naar Italië. In Nederland stichtte hij de Muiderkring, een groep rijke mensen die zich bezighielden met dichten, wetenschappelijk debat etc. (conform het idee dat de renaissancemens een 'homo universalis' moest zijn) en die bijeenkwamen in zijn huis in Muiden: het Muiderslot. Hij schreef petrarkische gedichten, een paar treurspelen/tragedies en het blijspel *Warenar* (1616)
2. Selfmade man **Joost van den Vondel** (hij leerde pas rond zijn 40ste Latijn en was te laag van stand om écht bij de Muiderkring te kunnen horen) schreef 32 toneelstukken, voornamelijk treurspelen/tragedies, waarin hij vaak bijbelse figuren als hoofdfiguur koos. Voorbeelden: *Joseph in Dothan* (1640), *Lucifer* (1654). In zijn treurspel *Gijsbrecht van Aemstel* ziet Gijsbrecht zijn stad Amsterdam ten onder gaan. Dit is een voorbeeld van **aemulatio** en **imitatio** (zie 3a!). Imitatio omdat Vondel zich baseerde op het epos *Aeneis* van de Romein Vergilius, waarin de held Aeneas zijn Troje vernietigd ziet worden door de Grieken. Aemulatio omdat hij Vergilius probeert te overtreffen door de heidense held Aeneas te vervangen door de christelijke held Gijsbrecht en door het verhaal te verplaatsen naar het eigen nationale verleden (Amsterdam).
3. De trotse Amsterdammer **G.A. Bredero** schreef veel liederen en toneelspelen (kluchten en blijspelen). Bekendst is het blijspel *De Spaanschen Brabander Jerolimo* (1617) rond de aan lager wal geraakte jonker Jerolimo, die uit Antwerpen is gevlucht om aan zijn schuldeisers te ontkomen. Veel gescheld op misstanden in Amsterdam; Antwerpen wordt geprezen.
4. **Jacob Cats** was een uiterst populaire staatsman/dichter (uit Middelburg) die vele opvoedkundige, brave, moraliserende gedichten schreef. Met die gedichten was hij zijn tijd eigenlijk een beetje vooruit: dat lijkt meer iets voor de Verlichting.

Het Wilhelmus (+/- 1568-1572)

Wilhelmus van Nassouwe
Ben ick van Duytschen bloet,
Den Vaderlant getrouwe
Blyf ick tot in den doot:
Een Prince van Oraengien
Ben ick vrij onverveert,
Den Coninck van Hispaengien
Heb ick altijd gheert

In Godes vrees te leven
Heb ick altyt betracht,
Daerom ben ick verdreven
Om Landt om Luyd ghebracht:
Maer God sal mij regeren
Als een goet Instrument,
Dat ick zal wederkeeren
In mijnen Regiment

Lyd u myn Ondersaten
Die oprecht zyn van aert,
Godt sal u niet verlaten
Al zijt ghy nu beswaert:
Die vroom begheert te leven
Bidt Godt nacht ende dach,
Dat hy my cracht wil gheven
Dat ick u helpen mach.

Lyf en goet al te samen
Heb ick u niet verschoont,
Mijn broeders hoog van Namen
Hebent u oock vertoont:
Graef Adolff is gheleven
In Vriesland in den slaech,
Syn Siel int ewich Leven
Verwacht den Jongsten dach.

Edel en Hooch gheboeren
Van Keyserlicken Stam:
Een Vorst des Rijcks vercoren
Als een vroom Christen man,
Voor Godes Woort ghepreesen
Heb ick vrij onversaecht,
Als een Helt sonder vreesen
Mijn edel bloet ghewaecht.

Mijn Schilt ende betrouwen
Sijt ghy, o Godt mijn Heer,
Op u soo wil ick bouwen
Verlaet mij nimmermeer:
Dat ick doch vroom mach blijven
V dienaer taller stondt,
Die Tyranny verdrijven,
Die my mijn hert doorwondt.

Van al die my beswaren,
End mijn Vervolghers zijn,
Mijn Godt wilt doch bewaren
Den trouwen dienaer dijn:
Dat sy my niet verrasschen
In haren boosen moet,
Haer handen niet en wasschen
In mijn onschuldich bloet.

Als David moeste vluchten
Voor Saul den Tyran:
Soo heb ick moeten suchten
Met menich Edelman:
Maer Godt heeft hem verheven
Verlost uit alder noot,

Een Coninckrijk ghegheven
In Israel seer groot.

Na tsuer sal ick ontfanghen
Van Godt mijn Heer dat soet,
Daer na so doet verlanghen
Mijn Vorstelick ghemoet:
Dat is dat ick mach sterven
Met eeren in dat Velt,
Een eewich Rijk verwerven
Als een ghetrouwe Helt.

Niet doet my meer erbarmen
In mijnen wederspoet,
Dan dat men siet verarmen
Des Conincks Landen goet,
Dat v de Spaengiaerts crencken
O Edel Neerlandt soet,
Als ick daer aen ghedencke
Mijn Edel hert dat bloet.

Als een Prins op gheseten
Met mijner Heyres cracht,
Van den Tyran vermeten
Heb ick den Slach verwacht,
Die by Maastricht begraven
Bevreesde mijn ghewelt,
Mijn ruyters sach men draven.
Seer moedich door dat Velt.

Soo het den wille des Heeren
Op die tyt had gheweest,
Had ick gheern willen keeren

Van v dit swaer tempeest:
Maer de Heer van hier boven
Die alle dinck regeert.
Diemen altijd moet loven
En heeftet niet begheert.

Seer Prinslick was ghedreven
Mijn Princelick ghemoet,
Stantvastich is ghebleven
Mijn hert in teghenspoet,
Den Heer heb ick ghebeden
Van mijnes herten gront,
Dat hy mijn saeck wil reden,
Mijn onschult doen bekant.

Oorlof mijn arme Schapen
Die zijt in grooten noot,
V Herder sal niet slapen
Al zijt ghy nu verstroyt:
Tot Godt wilt v begheven,
Syn heylsaem Woort neemt aen,
Als vrome Christen leven,
Tsal hier haest zijn ghedaen.

Voor Godt wil ick belijden
End zijner grooter Macht,
Dat ick tot gheenen tijden
Den Coninck heb veracht:
Dan dat ick Godt den Heere
Der hoochster Maiesteyt,
Heb moeten obedieren,
Inder gherechticheyt.

VERLICHTING, de eeuw van ratio en opvoeding: 1700-1800

Door: Kelly Jardon, Stefanie Ortmans en Veerle Simons

Verlichting in steekwoorden:

- Verlichting = (denk maar aan een lampje dat in de hoofden van de mensen branden) optimistisch vertrouwen in het goede dat het verstand (de ratio) teweeg kan brengen. Daarom wordt de 18^e eeuw ook wel de Eeuw van de Ratio (= verstand) genoemd.
- Optimistische gedachte: de ratio van de mens kan alle problemen oplossen. Daarom: verzamel zo veel mogelijk kennis (feitenmateriaal) en zorg dat zo veel mogelijk mensen onderwijs volgen, zodat hun verstand wordt getraind.
- Kennisoverdracht door (spectatoriale) tijdschriften en encyclopedieën.

1. Samenleving

In de eeuw van de Verlichting speelde uiterlijk al een heel belangrijke rol. De mannen droegen in die tijd pruiken, meestal wit of grijs gepoederd. Bij de vrouwen was het de normaalste zaak van de wereld om hun haar zo hoog mogelijk op te steken. Comfort speelde qua kleding en uiterlijk en kleding toen een ondergeschikte rol, wat het dragen van een korset en een hoepelrok nog eens onderstreept.

Ondanks de ietwat stijve buitenkant van de mensen uit die tijd, vonden er wel degelijk belangrijke ontwikkelingen plaats. Op het gebied van democratie, vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid veranderde toentertijd veel.

In de 18de eeuw was er nog een duidelijk verschil merkbaar tussen arm en rijk. De rijken hadden veel macht, terwijl de arbeiders niet veel in konden brengen in de maatschappij. **Vooral Franse en Engelse denkers (Locke, Montesquieu, Voltaire) begonnen zich tegen dit systeem te verzetten. Hun strijd voor meer persoonlijke vrijheid, tolerantie en een eerlijkere verdeling van de macht leidde tot de Franse Revolutie in 1789.** Het volk putte kracht uit de leuze 'vrijheid, gelijkheid en broederschap'. Geleidelijk aan kreeg het verzet meer succes en waaide uit over Europa, het **legde een basis voor het denken van deze tijd.**

De achttiende-eeuwers zagen het als hun taak de mensen **zo veel mogelijk kennis** bij te brengen (hun verstand te 'verlichten'). Iemand die veel kennis had en die zijn verstand (rede, ratio) goed gebruikte zou vanzelfsprekend ook een goed mens zijn. Kennis en verstand waren de sleutels tot een betere samenleving. Men geloofde in de maakbaarheid van de mens. Ook al weet de mens wat goed is, daarom doet hij nog niet altijd het goede.

De ideeën uit de Verlichting kwamen op het volgende neer:

- 1 De mens is van nature goed. Kennis en het gebruik van het verstand maken hem nog beter.
- 2 Optimisme: het slechte in de wereld zal verdwijnen, omdat de mens heeft geleerd het verstand te gebruiken en daardoor goed zal handelen.
- 3 Het *rationalisme*: het verstand is de enige betrouwbare bron van kennis.
- 4 Het kind is belangrijk. Juiste opvoeding → goed mens.
- 5 Literatuur is *didactisch*: het voedt mensen op en brengt kennis bij.

Een belangrijke uitvinding uit de Verlichting is **de encyclopedie**. De Franse schrijver Denis Diderot zorgde samen met andere geleerden voor een wetenschappelijke *Encyclopédie*, een naslagwerk waarin alle kennis over de wereld kon worden verzameld. Het was een handig middel om die kennis onder het volk te verspreiden, men kon er alles in opzoeken.

2. Kunst

De kunststroming rococo (ca.1720-1775) is een luchtiger, zwieriger voortzetting van de barok. In de schilderkunst werden vooral luchthartige, sensuele voorstellingen gemaakt en er werd gebruik gemaakt van lichte kleuren en sierlijke lijnen. Ook gebouwen werden versierd met onder andere geometrische en schelpachtige vormen. Als reactie op de luchtige rococo keerden kunstenaars rond 1750 terug naar het classicisme uit de renaissance, en ontstond het neoclassicisme (1750-1850). In de neoclassicistische schilderkunst ging het om soberheid, symmetrie en evenwicht. De gebouwen waren groots en monumentaal, hadden gigantische zuilen, strenge en sobere muren en weinig versiering, straalden macht en status uit. Er werden door onder andere Wolfgang Amadeus Mozart en Ludwig van Beethoven symfonieën gecomponeerd waarbij ze streefden naar een volmaakt evenwicht tussen vorm en inhoud. Er werd toegewerkt naar een dramatisch conflict en dit werd gevolgd door een uiteindelijke ontknoping. Een symfonie bestaat uit vier delen. In een afwisseling van snelle en langzamere delen wordt een hoofdthema uitgewerkt.

3. Literatuur

De schrijvers van de verlichting wilden de mens opvoeden tot een redelijk denkend wezen. Er verschenen veel romans waarin de nadruk lag op de moraal van het verhaal. Een van de eerste romans was Robinson Crusoe van Daniel Defoe (1719). Ook de spectatoriale tijdschriften werden erg populair. Ze speelden een belangrijke rol bij het verspreiden van opvattingen voor goede smaak en de publieke moraal.

Proza was lang de vorm die voornamelijk gebruikt werd voor wetenschappelijke publicaties. In de achttiende eeuw werd proza ook een belangrijke literaire vorm. Schrijvers wilden zo hun verlichtingsideeën verspreiden onder een zo groot mogelijk publiek.

De achttiende-eeuwse poëzie was didactisch en moraliserend. Dichters schreven veel satires waarin zij de spot dreven met

hun tijdgenoten. Door hen een spiegel voor te houden hoopten zij hen op het rechte pad te houden. Ook werden in de 18e eeuw de 17e-eeuwse Franse (toneel)schrijvers nagevolgd. Deze stroming werd het **Frans classicisme** genoemd.

Er werden in de 18e eeuw **veel tragedies** (treurspelen) geschreven. **Een tragedie moest aan de volgende regels voldoen:**

- 1 Het moest bestaan uit **vijf bedrijven**.
- 2 De **reien** (koorzangen tussen de bedrijven) en de lange monologen werden **afgeschaft**.
- 3 De **held** was een belangrijke figuur uit de **klassieke, bijbelse of vaderlandse geschiedenis**.
- 4 Er mochten **niet te veel mensen** op het toneel en bloederige scènes waren ook verboden.

In de achttiende eeuw waren er drie soorten literatuur:

- 1 **Verlichtingsliteratuur:** literatuur waarin de verlichtingsideeën werden uitgedragen.
- 2 **Frans classicistische literatuur:** toneel en poëzie in de traditie van de zeventiende-eeuwse schrijvers.
- 3 **Vroegromantische (of: sentimentalistische) literatuur:** literatuur waarin het gevoel en de natuur veel meer nadruk kregen; deze stroming ontstaat, mondjesmaat in de tweede helft van de 18^e eeuw; sommige schrijvers vonden dat er in de verlichtingsliteratuur en Frans-classicistische literatuur te veel nadruk op het verstand/ratio lag.

De Nederlandstalige literatuur

De Nederlandstalige literatuur in de 18^e eeuw werd vooral door het Franse classicisme beïnvloed. Enkele schrijvers:

1. **Pieter Langendijk**, die zedenkomedies schreef was toen populair. Bekendste stuk: *Het Wederzijds Huwelijksbedrog* (1714).
2. **Justus van Effen** werkte mee aan het Engelse tijdschrift *The Spectator*. Later begon hij een eigen tijdschrift: *De Hollandse Spectator* (1731-1735), waarin hij kritische en moraliserende artikelen schreef over opvoeding, geloof en etiquette.
3. **Hieronymus van Alphen** is vooral bekend van zijn *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778; een gedicht daaruit staat hieronder). Ouders die hun kinderen modern, volgens de verlichte tijdsgeest, wilden opvoeden kochten allemaal deze bundel. Naar onze smaak, mierenzoete opvoedkundige gedichtjes voor kinderen, maar destijds heel modern!
4. **Aagje Deken en Betje Wolf** schreven een briefroman, *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782), waarin een pleidooi voor de opvoeding (conform verlichting!) centraal stond, maar waar ook gevoelens (vroeg-romantisch) een belangrijke rol speelden.

Op de dood van mijn dochtertje

Door: **Hubert Kornelisz Poot** (1689 – 1753)

Jacoba trad met tegenzin
Ten snode wereld in
En heeft zich aan het eind geschreid
In hare onnozelheid
Zij was hier nauw verschenen
Of ging – wel graag – weer henen

De moeder kuste t lieve wicht
Voor 't levenloos gezicht
En riep het zieltje nog terug
Maar dat – te snel en te vlug –
Was nu al opgevaren
Bij Gods verheugde scharen

Daar lacht en speelt het nu zo schroon
Rondom den hoogste troon
En spreidt de wickjes luchtig uit
Door wee nog smart gestuit.
O bloem van dertien dagen
Uw heil verbiedt ons 't klagen

De pruimeboom - Eene vertelling

Door: **Hieronymus van Alphen**

Uit: *Kleine gedigten voor kinderen* (1778)

Jantje zag eens pruimen hangen,
o! als eieren zo groot.
't Scheen, dat Jantje wou gaan plukken,
schoon zijn vader 't hem verbood.
Hier is, zei hij, noch mijn vader,
noch de tuinman, die het ziet:
Aan een boom, zo vol geladen,
mist men vijf zes pruimen niet.
Maar ik wil gehoorzaam wezen,
en niet plukken: ik loop heen.
Zou ik, om een hand vol pruimen,
on gehoorzaam wezen? Neen.
Voord ging Jantje: maar zijn vader,
die hem stil beluisterd had,
Kwam hem in het loopen tegen
voor aan op het middelpad.
Kom mijn Jantje, zei de vader,
kom mijn kleine hartedief!
Nu zal ik u pruimen plukken;
nu heeft vader Jantje lief.
Daar op ging Papa aan 't schudden,
Jantje raapte schielijk op;
Jantje kreeg zijn hoed vol pruimen,
en liep heen op een galop.

Romantiek (1800-1850)

Door: Joshua de Haan, Erik Verkoeijen en Pascal Wiekken

Romantiek in steekwoorden:

- Romantiek = wegvluchten/wegdromen uit of verzet tegen harde, negatieve wereld. De industrialisatie had vele nadelen, slechte werkomstandigheden, kinderarbeid → het positieve, optimistische 'verlichte' geloof dat de mens van nature goed is en dat het gebruik van het verstand alleen maar goede zaken kon voortbrengen, raakte aan het wankelen
- Wegvluchten/wegdromen (weg van die slechte wereld!) kan in natuur, in geschiedenis (vroeger waren er betere tijden), dromen over verre ongerepte landen, in griezelige zaken en liefde

1. De samenleving

Door de uitvinding van de stoommachine (1769) was de wereld ingrijpend veranderd. Ineens konden er veel verschillende producten snel en goedkoop geproduceerd worden. Fabrieken groeiden, de kolenproductie nam enorm toe, het platteland liep leeg, de steden raakten overvol. Terwijl de fabriekseigenaren hun winst met de dag zagen groeien hielden de arbeiders zichzelf in leven met gekookte brandnetels, meel met water of groenteafval.

Door de enorme groei van de industrie (industriële revolutie) werden veel traditionele ambachten overbodig.

Handwerkslieden zochten werk in de werkplaatsen en fabrieken. Van het platteland trokken veel mensen naar de stad. In de steden was de vraag naar arbeiders groot, maar het aanbod was nog groter waardoor er veel werkloosheid was. Zo ontstond er een industrieel proletariaat, dat moest leven in krottenwijken.

Van vrijheid, gelijkheid en broederschap voor alle mensen was dus nauwelijks sprake. Dit was de inzet geweest van de Franse Revolutie in 1789. In 1848 braken er in diverse Europese landen revoluties uit. Regeringen stemden in met een liberale grondwet. Het recht op vrijheid van meninguiting, geloof en onderwijs werd in die grondwet vastgelegd. Echte verbeteringen voor de armen kwamen pas aan het eind van de 19de eeuw door de socialisten.

Om de industriële groei mogelijk te maken waren er steeds meer grondstoffen nodig. Die werden vooral uit Azië en Afrika gehaald. Over het algemeen hielden de Europeanen en Amerikanen het inheems gezag in stand, op voorwaarde dat het land grondstoffen leverde. Daarnaast werd overigens nog tot diep in de 19de eeuw in slaven gehandeld.

De kiem van de Romantiek lag in het verzet: verzet tegen het optimisme en het rationalisme van de Verlichting, verzet tegen de burgermaatschappij, verzet tegen de strenge regels waaraan kunst en literatuur moesten voldoen.

Kort samengevat komen de **Romantische ideeën** op het volgende neer:

1. Het **optimistische geloof in de vooruitgang was verdwenen**. Kunstenaars en schrijvers gingen geloven in een hogere, onzichtbare werkelijkheid.
2. Die hogere (goddelijke of oneindige) werkelijkheid weerspiegelt zich in aardse verschijnselen.
3. Het romantische verlangen kon variëren van **Sehnsucht** (verlangen naar je weet niet precies wat) tot **Weltschmerz** (lijden aan het leven), termen uit Duitsland afkomstig. Daar waren twee jonge schrijvers, Goethe en Schiller die, in de zgn. Sturm- und Drangperiode (1770-1786) de aandacht trokken met hun (romantische!) vernieuwing in de literatuur: ze dweepten met natuur, met passie/gevoel, thema's die in de 'oude' Verlichte literatuur taboe waren. Goethes roman *Die Leiden des jungen Werthers*, over de passievolle, gevoelige jongen Werther die zelfmoord pleegt omdat de vrouw op wie hij verliefd is trouwt met een ander, sloeg in heel Europa in als een bom: tientallen jongeren pleegden ook zelfmoord!
4. De kunst van het classicisme en de Verlichting was verstandelijke kunst. In de romantische kunst en literatuur staan juist het **gevoel en de verbeelding centraal**.
5. Het classicisme bestond uit een heel systeem van regels, waaraan een kunstwerk moest voldoen. In de Romantiek wordt voor het eerst **het maken van oorspronkelijke, persoonlijke kunst het allerbelangrijkste**.
6. In de romantische kunst staat de **individuele uiting centraal**.
7. Het begrip "schoonheid" veranderde: "**schoonheid**" is in de Romantiek datgene wat heel veel gevoel oproept.

Belangrijke thema's in de romantische kunst en literatuur:

1. De ongerepte natuur
2. Het verleden
3. Het exotische
4. Het geloof
5. De liefde
6. Het mysterieuze
7. Het griezelige en gruwelijke
8. Humor (als middel om even aan de werkelijkheid te ontsnappen)

2. Kunst

Romantische schilders hadden vooral een voorkeur voor het afbeelden van de indrukwekkende natuur. Een beroemde, romantische landschapsschilder was de Duitser Caspar David Friedrich, die in de natuur het goddelijke weerspiegelt zag. Andere voorbeelden zijn de Engelse kunstenaars Constable en Turner.

In de tuinarchitectuur werd de aanleg van een "romantische tuin" populair. Deze tuinen waren een reactie op de strakke, symmetrische aangelegde tuinen van het classicisme.

In de romantische muziek lieten de componisten zich ook leiden door hun gevoel. De vormen werden vrijer en de toon werd meeslepender. Componisten zochten nogal eens inspiratie in de literatuur. Veel gedichten werden op muziek gezet.

Beroemd zijn de liederen van Robert Schumann en Franz Schubert. Het toppunt van romantische muziek is de operacyclus Der Ring des Nibelungen (1874) van de Duitse componisten Richard Wagner.

3. Literatuur

De thema's in de romantische literatuur:

1. **Natuurlyriek**, poëzie over de natuur werd vooral in Engeland geschreven. In deze gedichten werd in de natuur het goddelijke ervaren. De gedichten waren in gewone spreektaal geschreven en rijmde niet altijd.
2. **Historische romans**, grondlegger van dit genre was Sir Walter Scott. Het verleden, vooral Middeleeuwen of 17de eeuw, werd enigszins geromantiseerd waarin alles mooier, beter of spannender was. De schrijvers wilden geen fouten maken in historische feiten.
3. **Oude volksliederen en sprookjes**, deze werden vooral opgeschreven omdat men veel belangstelling toonde voor het nationaal verleden.
4. **Gothic novel**, deze ontstonden aan het einde van de 18de eeuw in Engeland. Het zijn griezelverhalen die zich vaak in de Middeleeuwen afspeelden.
5. **Humor**, dit werd vooral gebruikt als middel tegen de onbevredigde werkelijkheid.

Nederlandstalige literatuur

Van hevige romantiek was in het nuchtere Nederland absoluut geen sprake. Wel verschenen er tientallen historische romans, die veel gelezen werden. De volgende **drie Nederlandse schrijvers** zochten hun **toevlucht in humor**:

1. **De Schoolmeester** (pseudoniem van voormalig dominee Gerrit van der Linde). Hij publiceerde veel nonsensgedichten vol absurde humor.
2. **Hildebrand** (pseudoniem van dominee Nicolaas Beets). Romantisch zijn de humor en de soms bijna sentimentele passages. Bekendste werk: Camera Obscura (1839), een realistisch-romantisch werk: realistisch, omdat de schetsen van personen heel natuurgetrouw, echt, overkomen; romantisch vanwege de humor (als tijdelijke vlucht uit de werkelijkheid)
3. **Piet Paaltjes** (pseudoniem van dominee François Haverschmidt). Hij was het meest romantisch van de drie. Met ironie en satire probeerde Haverschmidt zijn eigen depressies de baas te blijven. Na een lange innerlijke strijd pleegde hij in 1894 zelfmoord. Zijn bekendste werk: de dichtbundel Snikken en Grimlachjes (1867), waarin Haverschmidt de spot drijft met zijn eigen Weltschmerz.

Een grote schrijver uit deze tijd is **Multatuli** (dat betekent: 'veel heb ik gedragen' en het is het pseudoniem van Eduard Douwes Dekker). In zijn roman *Max Havelaar, of de Koffijveilingen der Nederlandsche Handel- Maatschappij* (1860) verwerkte hij veel autobiografische elementen. Douwes Dekker zag als Hollands bestuurder in Indië, hoe de inlanders door hun eigen adel werden uitgebuit. Hij voelde zich geroepen een eind te maken aan deze wantoestanden en kaartte de zaak aan bij zijn superieuren. Maar in plaats van de verwachte hulp, kreeg hij zijn ontslag. Doodarm vertrok Douwes Dekker naar Brussel, waar hij *Max Havelaar* schreef. Zijn roman is een **aanklacht tegen de uitbuiting van de inlanders** en het is **een aanklacht tegen de behandeling van Douwes Dekker zelf**. Het is een prachtige, maar complexe roman, vanuit een wisselend perspectief verteld. Aan het slot neemt Multatuli zelf het woord en vraagt hij koning Willem III een einde te maken aan de uitzichtsloze positie van de inlanders.

Multatuli wilde dat iedereen zijn boek zou lezen. Hij slaagde niet in zijn opzet, doordat het veel te duur werd uitgegeven. Bijna nog erger was het, dat alle verwijzingen naar de actuele situatie eruit gehaald waren, doordat de uitgever plaatsnamen en data vervangen had door stippeltjes. **Zijn aanklachten werden niet gehoord**. Het duurde nog lang voor de situatie van de inlanders verbeterde. Eerherstel voor Multatuli zelf kwam er evenmin. In 1862 begon Douwes zijn *Ideeën* te publiceren: gedachten en ideeën over zeer uiteenlopende onderwerpen, van opvoeding en liefde tot politiek en literatuur. Door die *Ideeën* heen loopt het (vervolg)verhaal van Woutertje Pieterse: een gevoelig, onbevangen, heel romantisch jongetje, dat in voortdurend conflict leeft met de burgerlijke schijnheiligheid van de volwassenen.

Vanaf 1837 verscheen het literair-culturele **tijdschrift De Gids**. Het was meer een tijdschrift van het scherpe intellect dan van het diepe gevoel. De belangrijkste redactieleden waren **E.J. Potgieter** en **Conrad Busken Huet**. Zij zorgden voor de opschudding door de dorre en behoudende literatuur uit hun tijd af te wijzen. Ze wilden de Nederlandse literatuur op een Europees niveau brengen. Hun vlijmscherpe kritieken waren gevreesd. Toen Potgieter en Busken Huet na een conflict uit de redactie traden, nam de invloed van het blad snel af.

Hier volgt een gedichten van 'de Schoolmeester', het pseudoniem van Gerrit van der Linde, een voormalige dominee die in Engeland een kostschool runde. Vanuit die kostschool maakte hij gedichten in de romantische stijl, vol nonsens humor.

Hij die, uit vrije keus,
En in zijn achter kamer,
Met hoofdpijn als een hamer,
En volgestopten neus,
Met klemming op zijn water,
En lusten als een kater,
En met een stijven nek,
En vijf gebroken ruiten,

En deuren, die niet sluiten,
En 't Pootjen in zijn kuiten,
Er uitziet als een gek;
Is min nog te beklagen
Dan hy, die drie paar dagen,
In 't woelziek schoolvertrek,
De veestlucht en den drek,
De snotneus, d'Ezelsvragen,

't Afzichtlijk nagelknagen,
Het krabblend luis-verjagen,
De vuile witte kragen,
En 't hartverduiv'lend plagen
Der Jonkheid moet verdragen.
(Schoolmeesters)

1850-1914:

Door: Arno Baart, Arjan Sauren en Dave Prevos

Opmerkingen in steekwoorden:

- In deze periode voor W.O. I bloeit de economie: socialisme e.d. komt opzetten.
- Ook de wetenschap bloeit; vooral de nieuwe inzichten van Freud en Darwin veranderen de kijk op wie de mens is en waarom hij doet zoals hij doet → Naturalisme in literatuur: pessimistisch, want het lot van de mens is van tevoren bepaald door erfelijkheid, milieu en tijd. In Nederland: Emants, Van Deysssel en Couperus.
- Onder invloed van het impressionisme in de schilderkunst, gaan ook dichters impressionistische gedichten schrijven, waarin het gevoel en individu centraal staan. In Nederland: de Tachtigers, Willem Kloos.

1. Samenleving

Eeuwenlang legden mensen lange afstanden te voet af. In de negentiende eeuw kwamen **nieuwe vervoermiddelen**, zoals de trein, de fiets (1851), de benzineauto (1873) en het vliegtuig (1903): het leven werd sneller, de wereld kleiner.

De industriële revolutie had een **kleine groep rijken (de 'happy few') rijker** gemaakt. Zij konden in hun behoefte voorzien, door de consumptieartikelen te kopen die de fabrieken waren gaan produceren. Het leven werd voor hen een stuk comfortabeler, mede doordat de woningen van allerlei nieuwe voorzieningen (elektrisch licht, stromend water, verwarming) voorzien waren. De mannen verdienden het geld, en de vrouwen bleven thuis. Het sociale leven was aan strenge regels gebonden, die stonden beschreven in **etiquetteboekjes**.

Tijdens deze periode was op seksueel gebied niet veel toegestaan. Dit beklemtoonde koningin Victoria op bepaalde gebieden nog extra. In Engeland mochten van koningin Victoria in de bibliotheken de boeken van mannelijke en vrouwelijke schrijvers zelfs niet naast elkaar staan. Ook liet zij stoelpoten met doeken omwikkelen, omdat ze te veel aan vrouwenbenen deden denken. Deze uiterst antiseksuele houding noemt men **Victoriaanse preutsheid**.

Voor de **grote groep armen was het leven intussen zwaar**. Ze maakten in de fabrieken lange dagen (16 uur per dag) voor weinig loon. Kinderen verdienden mee. Tot ver in de 19^e eeuw waren de meeste arbeiders in Europa nog analfabeet. Tegen deze wantoestanden kwam steeds meer verzet: aan het eind van de 19^e eeuw werden er **vakbonden en socialistische partijen** (geïnspireerd door het gedachtegoed van Marx en Engels) opgericht. Deze eisten maatregelen. Stemmen mochten de meeste 'gewone' mensen pas in de 20ste eeuw. In Nederland bijvoorbeeld, werd het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 en voor vrouwen in 1922 ingevoerd.

De strijd om koloniën en grondstoffen zorgde voor politieke spanningen in Europa. Veel Europese landen wilden delen van Afrika als koloniën inlijven; dat leidde tot spanningen tussen de Europese landen: in 1914 brak WO I uit.

Drie grote wetenschappers/denkers wierpen in deze periode (1850-1914) een nieuw licht op de mens: Charles Darwin, Friedrich Nietzsche en Sigmund Freud:

1. De bioloog **Charles Darwin** publiceerde in 1859 *On the Origin of Species* waarin hij zijn evolutietheorie ontvouwt, wat voor veel ophef zorgde. Volgens Darwin ontstaat de ene soort uit de andere soort (natuurlijke selectie en 'survival of the fittest'); **de mens stamt van de apen af** (wat hij pas in 1871 echt verduidelijkte in zijn boek *The descent of man*). Zijn ideeën botsten met de kerk, die stelt dat God de mens heeft geschapen.

2. De filosoof **Friedrich Nietzsche** viel de kerk ook aan. Hij **verklaarde dat God dood was** en dat de mens zelf (en niet de kerk) moesten bepalen wat goed en kwaad was. Nietzsche hield een pleidooi voor de 'Übermensch': een sterke, onafhankelijke mens met een vrije geest.

3. De Weense arts **Sigmund Freud** ontdekte dat veel van zijn patiënten emotionele, pijnlijke of 'verboden' (seksuele) gevoelens en herinneringen vaak hadden verdrongen of verstopt in het 'onderbewuste'. Die gevoelens uit het onderbewuste kwamen pas boven tijdens de behandeling of in een droom. Met zijn **ontdekking van het onderbewuste** toonde Freud aan dat het gedrag van mensen vaak door onbewuste, irrationele en seksuele driften wordt bepaald. Hij ontdekte daarmee dat **de mens niet alleen maar een bewust en rationeel wezen** is. Freuds invloed op de literatuur was groot: schrijvers gingen steeds meer aandacht besteden aan de (seksuele) gevoelens en gedachten van hun personages.

2. Kunst

Gustave Courbet is de grondlegger van het **realisme** (midden van de 19^e eeuw): een stroming in de schilderkunst, die streefde naar een zo getrouw mogelijke weergave van de werkelijkheid zoals die was zonder haar mooier te maken. Het publiek was aanvankelijk geschokt: men was het niet gewend dat men 'banale' onderwerpen als boeren en arbeiders op een groot formaat schilderde.

In deze tijd ontstond ook het **impressionisme**. Net als de realistische schilders, namen de impressionistische schilders de werkelijkheid als uitgangspunt. Alleen wilden de impressionisten niet de 'objectieve werkelijkheid' schilderen, maar hun persoonlijke indruk (impressie) van de werkelijkheid. Hun eigen zintuiglijke waarneming van de werkelijkheid probeerden zij te vangen in kleuren, vlekken.

3. Literatuur

Er zijn vijf belangrijke stromingen in de literatuur tussen 1850 en 1914:

A. Realisme: het als schilders wilden realistische schrijvers de eigentijdse werkelijkheid zo objectief en gedetailleerd mogelijk weergeven. Er werd vooral gekeken naar de psychologische kanten van de personages. De bekendste roman was *Madame Bovary* (1857) van de Franse schrijver Gustave Flaubert.

B. Naturalisme: de literaire stroming van het naturalisme is een wetenschappelijk vervolg op het realisme. De schrijvers beschreven niet alleen zo objectief mogelijk de eigentijdse werkelijkheid, maar wilden die ook verklaren, met (wetenschappelijke) hulp als de evolutietheorie van Darwin en de theorieën over de geest/ziel van Freud. De naturalisten kwamen tot de volgende conclusie: het karakter van de mens wordt bepaald door drie factoren: de tijd waarin hij leeft, de eigenschappen die hij van zijn (voor)ouders erft en het sociale milieu waarin hij opgroeit. Naturalistische romans laten zich haast als een wetenschappelijk experiment lezen: doorgaans wordt een personage door de naturalistische schrijver in een bepaald milieu en een bepaalde tijd geplaatst, en zijn (erfelijke) achtergronden worden beschreven; en dan maar kijken waar dat onafwendbaar toe leidt....

De belangrijkste kenmerken van de naturalistische romans zijn:

1. **Determinisme:** de levensloop van de hoofdpersoon ligt vast, wordt volstrekt bepaald (gedetermineerd) door erfelijkheid, het milieu waarin hij opgroeit en de tijd waarin hij leeft. Op die levensloop kan de hoofdpersoon zelf nauwelijks invloed uitoefenen: hij heeft geen vrije wil, hij is een speelbal van het (nood)lot. Vaak is de hoofdpersoon erfelijk belast (hij heeft bijvoorbeeld een onevenwichtige of zelfs krankzinnige (voor)ouder). Zijn milieu (opvoeding, thuis, school, werk, vrienden, partner, plaats, land waarin hij woont, klimaat) krijgt vaak veel aandacht in de roman.
2. De **hoofdpersoon heeft een labiel karakter, is nerveus, hysterisch of onevenwichtig**. Vaak is er een relatie tussen het innerlijk en het uiterlijk van het personage (onevenwichtig karakter—bleek en mager uiterlijk). Soms zijn personages erg gevoelig voor muziek: die beïnvloedt dan hun stemmingen.
3. De labiele hoofdpersoon heeft **romantische verlangens en idealen**, maar die **botsen** steeds **met de harde, nuchtere werkelijkheid**. In een naturalistische roman is vaak sprake van een **ontnuchtering**: uiteindelijk wint de realiteit het en berust de hoofdpersoon passief in zijn lot of pleegt hij zelfmoord. Naturalistische romans lopen bijna altijd slecht af.
4. De schrijver wil **geen moreel oordeel** geven over de hoofdpersoon. Die heeft immers geen vrije wil, hij kan niets aan zichzelf veranderen. Een slappe houding, drankmisbruik, zelfs een moord kan hem niet verweten worden.
5. Naturalistische schrijvers leveren vaak **kritiek op de maatschappij**. Met name de bourgeoisie met haar hypocriete victoriaanse moraal, haar materialistische instelling en haar standsbesef wordt bekritiseerd.
6. De naturalisten wilden de totale werkelijkheid beschrijven en daar hoort **seksualiteit** bij. In hun boeken worden taboes doorbroken: zij schrijven over zelfbevrediging (van mannen én vrouwen), bordelen en homoseksualiteit.
7. Natuurgetrouwe dialogen: omdat de schrijver **zo realistisch mogelijk wil schrijven**, laat hij de personages met elkaar spreken, zoals ze dat in de werkelijkheid zouden doen (incl. taalfouten, gestotter, etc.).
8. Sommige naturalistische schrijvers hebben een impressionistische stijl (zie hieronder).

Naturalistische romans zijn vaak somber en pessimistisch. De grondlegger van de naturalistische roman was de Franse schrijver Emile Zola. Hij publiceerde in 1867 de roman *Thérèse Raquin*, die als een bom insloeg. Het verhaal gaat over een vrouw en haar minnaar die samen de echtgenoot van de vrouw vermoorden. De misdaad komt niet aan het licht, maar de twee worden verscheurd door berouw. Ze maken elkaar het leven ondragelijk en plegen uiteindelijk zelfmoord. Zola's grote naturalistische oeuvre gaat over alle klassen van de maatschappij. Hij kreeg buiten Frankrijk veel navolgers. In Nederland waren dat met name de schrijvers Marcellus Emants, Louis Couperus en Lodewijk van Deysel. Hun romans spelen zich voornamelijk af in de hogere kringen, waar (veel) geld voorhanden is.

C. Impressionisme: impressionistische dichters proberen vooral gevoelens onder woorden te brengen. Kenmerken:

1. **Het eigen gevoel**, het individu, staat centraal (Willem Kloos: "Ik ben een God in het diepst van mijn gedachten"); kunst hoeft geen boodschap te hebben, kunst alleen, kunst-om-de-kunst (l'art-pour-l'art) is voldoende
2. **Neologismen:** nieuwe woorden om te proberen gevoelens onder woorden te brengen
3. **Synesthesie:** vermengen van zintuiglijke waarnemingen (klanken, geuren, enz.: "Ik hoor je blauwe ogen")
4. Lange zinnen met **neologismen** (= nieuw gemaakte woorden) en veel bijvoegl. naamwoorden om sfeer te beschrijven.

D. Symbolisme: beleving m.b.v. metaforen en symbolen uitdrukken. Deze verwijzen naar de niet-tastbare werkelijkheid.

E. Neoromantiek: sommige schrijvers wilden de werkelijkheid ontvluchten.

Nederlandstalige (naturalistische) literatuur

Marcellus Emants was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het naturalisme in Nederland. In zijn bekendste roman *Een nagelaten bekentenis* (1894; de eerste regels van deze roman worden verderop weergegeven) beschrijft hij hoe een erfelijk belaste man ertoe gekomen is zijn vrouw te vermoorden.

De naturalistische roman *Een liefde* (1888) van **Lodewijk van Deysel** gaat over een huwelijk tussen twee mensen, die niet bij elkaar passen. In 1889 verscheen er een gekuiste versie van het boek, omdat de paginalange zelfbevredigingsscène van Mathilde (de vrouwelijke hoofdpersoon) te veel woedende kritiek had opgeroepen.

Een van de grootste romanschrijvers van zijn tijd was **Louis Couperus**. Hij schreef naast naturalistische romans ook

reisverhalen, sprookjes, symbolistische, neoromantische en historische romans. In zijn naturalistische romans staat vaak de onafwendbaarheid van het noodlot centraal. De hoofdpersonen zijn afkomstig uit de rijke (meestal Haagse) bourgeoisie.

De volgende romans van Couperus bevatten meer en minder naturalistische kenmerken: 1. *Eline Vere* uit 1889 (de ondergang van de overgevoelige, Haagse Eline is onontkoombaar), 2. *Noodlot* uit 1890 (een verstikkende driehoeksrelatie eindigt in moord en zelfmoord), 3. *De stille kracht* uit 1900 (Nederlanders vechten in Nederlands-Indië tevergeefs tegen de 'stille krachten' van het Oosten), 4. *Van oude mensen de dingen die voorbijgaan* uit 1906 (een moord, gepleegd uit hartstocht in een ver verleden, hangt als een schaduw boven een hele familie).

Frederik van Eeden schreef met zijn *Van de koele meren des doods* (1900) een roman met naturalistische kenmerken. Maar niet naturalistisch is de religieuze en sociale moraal aan het eind van het boek: hoofdpersoon Hedwig vindt uiteindelijk rust in het geloof en in het doen van sociaal werk. Als Van Eeden zich aan de deterministische wetten had gehouden, dan had het met Hedwig slecht moeten aflopen. Een ander bekend boek van Van Eeden is het sprookje *De kleine Johannes* (1885/1886).

Impressionistische dichters in Nederland waren o.a.: **Jacques Perk, Willem Kroos, Herman Gorter** (met het gedicht *Mei* uit 1889), **Herman Heijermans**. Zij verzamelden zich rond een nieuw tijdschrift *De Nieuwe Gids* (dat ze als een vervolg zagen van het tijdschrift *De Gids* van Busken Huet – zie vorig hoofdstuk). Deze impressionistische dichters worden ook wel **de Tachtigers** genoemd, naar de periode 1880-1889 waarin zij hun impressionistische gedichten publiceerden.

Sonnet

Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,
En zit in 't binnenst van mijn ziel ten troon
Over mij zelf en 't al, naar rijksgeboon
Van eigen strijd en zege, uit eigen krachten.

En als een heir van donkerwilde machten
Joelt aan mij op en valt terug, gevloën
Voor 't heffen van mijn hand en heldere kroon:
Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten.

-- En tóch, zo eindloos smacht ik soms om rond
Uw overdierb're leën den arm te slaan,
En, luid uitsnikkende, met al mijn gloed

En trots en kalme glorie te vergaan
Op úwe lippen in een wilden vloed
Van kussen, waar 'k niet langer woorden vond.

Door: **Willem Kloos (1859 - 1938) in 1885.**

Een nagelaten bekentenis (1894) – Marcellus Emants (eerste regels van deze naturalistische roman:)

Mijn vrouw is dood en al begraven.
Ik ben alleen in huis, alleen met de twee meiden.
Dus ben ik weer vrij; maar wat baat me nu die vrijheid?
Ten naastenbij kan ik krijgen, wat ik sinds twintig jaar - ik ben vijf en dertig - verlangd heb; maar thans durf ik 't niet nemen en zoo heel veel zou ik er toch niet meer van genieten.
Ik ben te bang voor elke opwinding, te bang voor een glas wijn, te bang voor muziek, te bang voor een vrouw; want alleen in mijn nuchtere morgenstemming ben ik me zelf meester en zeker te zullen zwijgen over mijn daad.
Toch is juist die morgenstemming ondraaglijk.
In geen mensch, geen werk, geen boek zelfs eenig belang te stellen, doel- en willoos om te dwalen door een leeg huis, waarin alleen het onverschillig schuwe gefluister van twee meiden rondwaart als het verre gepraat van bewakers om de cel van een afgezonderde krankzinnige, nog maar aan één ding te kunnen denken met het laatste beetje begeerte van een uitgedoofd zenuwleven en voor dat ééne ding te sidderen als een eekhoortje voor de fascinerende blik van een slang... hoe houd ik zoo'n afschuwelijk leven dag in dag uit, ten einde toe, nog vol?
Zoo dikwijls ik in de spiegel kijk - nog altijd mijn gewoonte - verbaast het me, dat zoo'n bleek, tener, onbeduidend mannetje met doffe blik, krachteloos geopende mond - velen zullen zeggen: dat mispunt - in staat is geweest zijn vrouw.... de vrouw, die hij op zijn manier toch lief heeft gehad.... te vermoorden.
En toch is 't waar.... even waar, als dat ik met de grootste leukheid het gejammer van mijn schoonouders heb aangehoord, dat ik volmaakt kalm naast de oude man en tegenover mijn zwager, door de volle straten heen, achter Anna's lijk naar het kerkhof ben gereden, dat ik met droge oogen de kist in het graf heb zien neerdalen, de verpletterde vader naar zijn diep bedroefde vrouw terugkeeren **en dat ik nu weer t'huis.... in dit huis, waar alles nog van haar spreekt.... zonder smart, zonder wroeging en ook zonder blijdschap, zonder hoop omdool.... alleen maar bang, bang voor elk geluid, bang vooral voor mijn eigen stem.**
Soms - bijv. 's nachts, of wanneer ik me verbeeld, dat iemand achter de deur me beluistert - *moet* ik hardop uitroepen: ik heb haar vermoord!
Trillend van angst en plotseling doorkild open ik dan dadelijk alle deuren, doorzoek ik alle kasten om zeker te zijn, dat mijn geheim nog altijd niet verraden is.
Vind ik dan zelf mijn daad zóó buitengewoon, zóó ongehoord, zóó vreeselijk? Ach neen; daarvoor heeft zich alles veel te geleidelijk aaneengeschakeld.
Sluit ik mijn oogen en leef ik mijn leven nog eenmaal in gedachten door, dan is 't me volkomen duidelijk, hoe ik allengs zoover ben gekomen. Ik heb zoo'n dwingende lust dit eens te vertellen, dat ik 't voor de veiligheid maar op zal schrijven.
Het moet er uit! Misschien zal ik 't dan beter kunnen zwijgen en.... mogelijk zijn er mensen, of zullen er mensen komen, wie mijn levensproces belang inboezemt. Wie weet hoevelen net als ik zijn, die t' pas beseffen zullen, wanneer zij zich aan mij hebben gespiegeld.

1914-1940

Door: Aaron Clignet, Dennis Derwall, Ton van den Mosselaar en Daan Vos

In steekwoorden:

- 1914: begin WO I (Nederland is neutraal, doet niet mee); 1929: beurskrach Wallstreet leidt tot wereldwijde economische crisis; 1933: Hitler aan de macht; opkomst fascisme en nationaal-socialisme; 1940: begin WO II;
- Economisch gezien was de tijd voor WO I goed; natuurlijk was nog lang niet alles rozengeur en maneschijn (arbeiders kregen wel rechten, maar werden toch uitgebuit) maar in het algemeen is de sfeer optimistisch. Aan dat gevoel van optimisme maakt de uitbraak van WO I een bruto, hard einde. De gruwelen van WO I met miljoenen doden en verminkten maken diepe indruk op kunstenaars/schrijvers: dit nooit meer. In Nederland is de reactie minder heftig. Logisch: Nederland deed niet mee aan WO I. Bovendien: calvinistische Nederlanders zijn sowieso vaker minder heftig in hun reacties en gevoelsuitingen...
- Kunstenaars/schrijvers in Europa denken na WO I dat de kunst van voor WO I (o.a. l'art pour l'art) blijkbaar niet in staat was geweest om de ellende van WO I te voorkomen. Daarom denken kunstenaars dat het tijd wordt voor een nieuwe kunst: weg met die oude kunst van voor WO I!
- Kunstenaars/schrijvers gaan tijdens en na WO I experimenteren: er moet een nieuwe kunst komen; de vorige kunst (van voor WO I) wordt afgewezen en soms zelfs belachelijk gemaakt. Er komen allerlei stromingen ('-ismen') die minstens één ding gemeen hebben: de drang om iets totaal nieuws te maken. Al die stromingen samen (expressionisme, dadaïsme, kubisme, noem maar op) hebben tegenwoordig een verzamelnaam gekregen: 'modernisme'. Vooral in Berlijn buitelen de modernistische stromingen over elkaar heen. Berlijn was vanaf plm. 1914 tot 1929 the-place-to-be: elke maand was er wel een nieuwe sensationele modernistische stroming die zich presenteerde... Men leefde er op los en experimenteerde: geweldig... roaring... wat een uitgaansleven (in o.a. Music-halls: kroegen met podia waarop danseressen, performers hun kunsten vertoonden).
- Zoals gezegd, in Nederland was de reactie op WO I minder heftig. Logisch, want het neutrale Nederland had weinig te lijden in WO I. Maar natuurlijk sijpelde hier ook wel wat van het modernisme door. O.a. in expressionistische gedichten van H. Marsman en in vormexperimentele gedichten van I.K. Bonset (pseudoniem van Theo van Doesburg) van De Stijl.
- Vlaanderen/België had wel deelgenomen aan WO I en had wel geleden onder WO I. Daar is de reactie op WO I ook feller en zie je meer modernisme dan in Nederland, bijv. bij Paul van Ostaïjen. Veel Vlamingen waren tijdens WO I wel Duitsgezind: zij hoopten dat de Duitsers de oorlog zouden winnen en dat na de oorlog een zelfstandig Vlaanderen (los van de Walen) gerealiseerd kon worden.
- Na grote oorlogen zie je dat in de cultuur/kunstenaarswereld een omslag komt: óf men keert terug naar goede oude tijden óf men wil rust (de economie, het herstel van het land, heeft prioriteit; er is geen tijd voor onzinnige experimentele kunst), of men gaat wild experimenteren en neemt afstand van de kunst/cultuur van door de oorlog, omdat die kunst/cultuur blijkbaar niet in staat was geweest die catastrofale oorlog te voorkomen. Combinaties: de ene groep wil restauratie, de andere groep experiment.
- In de jaren dertig staat ook Nederland onder invloed van de Nieuwe Zakelijkheid (Bauhaus). Schrijvers/dichters rond het Nieuw-Zakelijke tijdschrift Forum zien in Europa het fascisme en nationaal-socialisme opbloeien en nemen daartegen stelling in. Hun poëzie (van o.a. Nijhoff en Slauerhoff), is parlendo-poëzie met eenvoudig taalgebruik en eenvoudige vormgeving

1. Samenleving

WO I. De mannen gingen naar het front. Vrouwen moesten werken om het hun mannen te helpen. Ze werkten in munitiefabrieken of naaiden oorlogskostuums. Miljoenen mannen gingen de loopgraven in. Deze loopgravenoorlog is toch wel het dieptepunt uit de Eerste Wereldoorlog. Vier jaar lang werd er in naar gas- en lijkenlucht ruikende geulen gevochten. Elke meter vooruitgang die werd geboekt, kostte vaak duizenden mensenlevens.

Roaring Twenties. Na de Eerste Wereldoorlog braken er wilde roerige jaren aan in de grote wereldsteden als Berlijn en New York. De jongeren raakten hun geloof in de Westerse beschaving kwijt. Ze stortten zich massaal in het uitgaansleven. De seksuele norm was vrijer dan ooit. Dit kwam ook omdat er een mannen tekort was, door de oorlog. De vrouwen gingen achter de schaarse mannen aan.

Crisis. Op 24 oktober 1929 brak er paniek uit op Wall Street. Deze 'zwarte donderdag' was het begin van de grote crisis in Europa. Er ontstond massale werkeloosheid in Europa. In 1925 telde West-Europa 3,5 miljoen werkelozen. 8 jaar later waren dit er 15 miljoen. In Nederland en Engeland kregen de werkelozen steun door middel van een schamel bedrag waarmee ze een beetje eten konden kopen.

Oorlogsdreiging. Na de Eerste Wereldoorlog kwam Duitsland als grote verliezer uit de bus. Er werden zware maatregelen tegen Duitsland getroffen, die werden vastgelegd in het Verdrag van Versailles. Hierdoor had Duitsland sowieso al te maken met grote werkeloosheid en armoede. In 1923 schrijft Adolf Hitler, zijn boek, Mein Kampf. Hierin beschrijft hij zijn nationaal-socialistische ideeën. Hij wilde alle Duitssprekende mensen in één gebied, deze mensen noemde hij het superieure Arische ras. In 1933 greep Hitler de macht. De dictatuur van zijn partij, de NSDAP was een feit. Na 6 jaar viel Duitsland Polen binnen en was de Tweede Wereldoorlog begonnen.

2. Kunst: het modernisme (o.a. expressionisme en dadaïsme)

Rond WO I was er een explosie van stromingen in de kunst als expressionisme, futurisme, kubisme en dadaïsme. Deze stromingen verschilden natuurlijk, maar hadden ook veel met elkaar gemeen. Daarom zocht men een gemeenschappelijke naam. Deze werd uiteindelijk het modernisme. Het modernisme is de doorbraak van de moderne kunst in West-Europa.

De belangrijkste kenmerken van het modernisme (o.a. expressionisme en dadaïsme) zijn:

1. Veel kunstenaars raakten geloof in beschaving kwijt. Hierdoor verzetten ze zich tegen de burgerlijk-kapitalistische samenleving, waarin nog steeds veel geloof werd gehecht aan de ratio (het verstand).
2. Kunstenaars verzetten zich ook tegen alle voorafgaande kunst
3. Alles moest anders: kunstenaars wilde iets totaal nieuws maken.

4. De werkelijkheid bestaat al, die hoeft niet meer weergegeven te worden. Kunstenaars wilden dus hun eigen visie, ideeën of emoties in kunst uitdrukken.

5. Kunstenaars gingen met kleuren en vormen experimenteren. Dit om de kern van dingen zo goed mogelijk uit te drukken. (In de bijlage staat een voorbeeld van zo'n vormexperiment; het gedicht 'Boem Paukeslag' van Paul van Ostaijen.)

Expressionisme:

Het expressionisme was een reactie op het realisme en impressionisme in de kunst. De realisten wilden de werkelijkheid zo objectief mogelijk afbeelden. De impressionisten wilden hun eigen indruk weergeven van de werkelijkheid. De expressionisten wilden vooral hun eigen ideeën emoties en visies in de kunst uitdrukken. Daarvoor gebruikte ze sterke kleuren en hoekiger lijnen en vereenvoudigde vormen.

Dadaïsme:

In 1916 kwamen in Zürich in het Cabaret Voltaire kunstenaars samen, die bekend zouden staan als dadaïsten. In eerste instantie kwamen de kunstenaars samen uit afkeer van de oorlog. De antihouding van de kunstenaars kenmerkte hen. Ze wilden geen stroming zijn. Ze waren tegen de westerse cultuur, tegen de burgerlijk-kapitalistische samenleving en tegen de kunst van vroeger én nu. Ze organiseerde vooral nonsenspoëzie en lawaaimuziek. Alles was bruikbaar als onderwerp en materiaal voor de kunst. ('Dada' is, veelzeggend voor de stroming, een betekenisloze term: er wordt druk geëxperimenteerd met kunst; een wc-pot wordt tot kunst verheven door Marcel Duchamp, etc.).

3. Literatuur

De schrijver als vernieuwer:

Veel schrijvers kwamen met traditionele vormen en onderwerpen de literatuur binnen. Zo vernieuwde de schrijver de taal om het moderne levensgevoel uit te drukken. De een deed dit veel radicaler dan de ander. De modernistische romanschrijver wilde geen (chrono)logisch verhaal meer vertellen. Zijn aandacht werd vooral op de psyche van mensen gericht. Met deze nieuwe verteltechnieken hadden lezers het niet altijd makkelijk.

Modernistische poëzie:

Expressionistische dichters gingen hun eigen ideeën en gevoelens als uitgangspunt gebruiken. De buitenwereld was niet langer belangrijk. **De belangrijkste kenmerken van de expressionistische poëzie zijn:**

1. De dichter zelf, is het uitgangspunt. Niet de buitenwereld.
2. De dichter gaat op zoek naar de kern van dingen. Hierbij worden veel zelfstandige naamwoorden gebruikt. Hiermee kun je de kern namelijk beter raken.
3. Er staan soms geen of weinig leestekens in een expressionistisch gedicht.
4. De vaste strofe-indeling van de gedichten werd losgelaten. Soms was er ook geen eindrijm meer.

De 'alles is kunst - niets is kunst'-opvatting had ook invloed op de poëzie. Deze kwam vanuit de dadaïstische poëzie.

Kenmerken van dadaïstische poëzie zijn:

1. Er werden ready-mades gebruikt. Hierin werden eigen (soms op straat gevonden) voorwerpen zoals een boodschappenlijstje, letterlijk overgenomen. Zo werd het gedicht een soort collage.
  2. Er werd geëxperimenteerd met typografie. Er werd verschillende kleur inkt gebruikt, ook kwamen er dikgedrukte, cursieve en grote letters voor.
  3. Er werd veel met klanken gespeeld. In sommige gedichten uit deze stroming kwamen zelfs geen woorden meer voor.
- N.B. In Nederland was in de periode 1914-1940 nauwelijks dada-poëzie te vinden. Dat veranderde in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.

Modernistische roman (proza):

Modernistische romanschrijvers zagen de mens als een onzeker iemand. Vaak was de hoofdpersoon iemand die aan van alles twijfelde. Belangrijker in deze gedichten is de gedachte van mensen. Niet meer de verhaallijn was het belangrijkste. Er werden nieuwe verteltechnieken gebruikt om deze psyche zo goed mogelijk weer te geven.

Opvallende kenmerken van de modernistische roman zijn:

1. Modernistische romans worden niet meer chronologisch verteld. Vaak wordt er gebruik gemaakt van flashbacks.
2. Het verhaal is vaak geschreven vanuit de ik-verteller en de verborgen verteller.
3. Sommige schrijvers gebruiken de stream. Dit houdt in dat ze de gedachten van een personage direct weergeven.

Nieuwe zakelijkheid

Deze stroming ontstond in Duitsland rond het Bauhaus, in de jaren '20. Het Bauhaus was een kunstacademie voor architectuur en fotografie. De hoofdgedachte was, dat alles een functie moest hebben. De vorm van dingen moesten zich vormen naar de functie. Versieringen waren overbodig. Een bekend voorbeeld hiervan is het Glaspaleis in Heerlen. Er moest strakke architectuur zijn met veel staal, glas en beton. Een ander bekend voorwerp is de Rietveld Stoel. Het is een kunstwerk, met een functie. Sommige schrijvers wilden echter ook een nieuw-zakelijke literatuur. Ze wilden functioneel taalgebruik, nuchtere strakke zinnen zonder versiering, net zoals dat voor de kunst was. Een schrijver moest echt iets mee te delen hebben, niet zomaar meegaan met de massa. Daarom vonden zij het belangrijk om in gewone spreektaal te schrijven.

4. Nederlandse literatuur

In de literatuur (in bouwkunst e.d. wél) uit Nederland van plm. 1914-1930 is niet erg veel te merken van het modernisme: Nederland had niet zwaar geleden onder WO I, dus de noodzaak om zich af te zetten, te experimenteren, werd in ons degelijk, kille landje niet zo gevoeld. Twee uitzonderingen: 1. Theo van Doesburg (pseudoniem: I.K. Bonset), lid van de Stijl, experimenteerde in zijn gedichten met typografie en vormgeving. 2. Marsman schreef wel expressionistische gedichten in die periode. Maar met Van Doesburg/De Stijl en Marsman heb je het wat modernisme in de Nederlandse literatuur van 1914-1930 wel gehad.

(Niet belangrijk, maar toch misschien wel aardig om te weten. De Stijl was een Nederlandse kunstbeweging die in 1917 te Leiden werd opgericht. De belangrijkste leden waren Theo van Doesburg, Piet Mondriaan, Vilmos Huszár, Bart van der Leek, Gerrit Rietveld, Georges Vantongerloo en J.J.P. Oud. De kunst van De Stijl wordt gekenmerkt door het gebruik van de primaire kleuren, gecombineerd met zwart, wit en grijs en rechte lijnen. De leden van De Stijl zochten naar een pure representatie van de werkelijkheid om zodoende een universele stijl te scheppen. De ideeën werden gecommuniceerd via het gelijknamige tijdschrift De Stijl.)

In de literatuur van de periode 1932-1940 is wel duidelijk de invloed van de Nieuwe Zakelijkheid te vinden. Zo-even zagen we dat er in Europa een nieuw-zakelijke literatuur was ontstaan. De schrijvers wilden functioneel taalgebruik, nuchtere strakke zinnen zonder versiering, net zoals dat voor de (nieuw-zakelijke) kunst was. Een schrijvers moest echt iets mee te delen hebben, niet zomaar meegaan met de massa. Daarom vonden zij het belangrijk om in gewone spreektaal te schrijven.

De Nieuwe Zakelijkheid deed in Nederland zijn intrede vooral dankzij het tijdschrift Forum, dat werd opgericht door Menno Ter Braak en E. du Perron en slechts drie jaar bestond: van 1932-1935. Forum vond dat de schrijver iets mede te delen had en zich moest engageren, stelling moest nemen tegen negatieve zaken - in die periode kwam in diverse landen het nationaal-socialisme en het fascisme opzetten. De schrijver/dichter moest een persoonlijkheid hebben (in de taal van Forum: hij moest een 'vent' zijn) en iets te melden hebben. Om zijn boodschap zo duidelijk mogelijk voor zo veel mogelijk mensen te verwoorden moest er duidelijke, eenvoudige taal gebruikt worden. Ook moest de 'vorm' van het gedicht zo eenvoudig mogelijk zijn. Volgens Forum (en de Nieuwe Zakelijkheid) stond (de boodschap van) de 'vent' voorop en die moest niet verloren gaan door een ingewikkelde 'vorm' van gedichten waarin de letters door elkaar heen dansen (zoals in gedichten van Paul van Oostaijen, zie hieronder). Forumpoëzie is gewoon weer in duidelijke strofen verdeeld en is door zijn eenvoudig, begrijpelijk taalgebruik heel toegankelijke poëzie. Dat wil niet zeggen dat die poëzie in gewone woorden simpele makkelijk te begrijpen verhaaltjes zijn: ze zetten wel degelijk je hersenen aan het werk...

De poëzie van Forumdichters als Jacob Slauerhoff, Martinus Nijhoff (en Ter Braak en Du Perron) wordt ook wel de 'parlandopoëzie' genoemd. 'Parlando' (naar de titel van een gedicht van Nijhoff) komt van het Latijnse 'parlare' wat 'praten' betekent. Parlandopoëzie is poëzie in gewone spreektaal, wat aansluit bij de internationale Bauhaus-stroming, de Nieuwe zakelijkheid. Dat parlandopoëzie vanwege zijn gewone taalgebruik heel toegankelijk is, zie je aan de beroemde parlandogedichten die hieronder worden weergegeven: 'Het uur U' van Martinus Nijhoff (dit gedicht mag op de leeslijst!), 'In Nederland' van Slauerhoff en 'Herinnering aan Holland' van Marsman (voorheen expressionist, in zijn vroegere jaren).

De redactie van Forum had veel bewondering voor (Jacob) Slauerhoff. Hij schreef vooral over romantische zwerflost, onrust en onvervulde verlangens (zie, nogmaals, het bijgevoegde gedicht 'In Nederland').

Ook Willem Elsschot (lees: roman 'Kaas' uit 1933) en Nescio (lees: roman/novelle 'De Uitvreter' uit 1918) kregen erkenning door Forum. Beiden debuteerde begin jaren '20, maar hun werk werd nauwelijks gelezen. Het viel toen buiten de literaire mode. Hun gedichten en verhalen vielen onder het nieuw-zakelijke, vanwege hun sobere nuchterheid. Wel was hun inhoud vaak heel romantisch. In hun verhalen staat de strijd tussen dichters en burgers centraal.

Een andere schrijver rond Forum was Simon Vestdijk. Hij gebruikte modernistische technieken in zijn romans. Hij schreef onder andere de achtjarige biografische romancyclus 'De Anton Wachterreeks'.

Ook Ferdinand Bordewijk is bekend geworden door zijn nieuw-zakelijke stijl. Zijn bekendste verhaal, Bint (uit 1934), gaat over een leraar die een klas vol monsterlijke leerlingen temt. Ook Karakter uit 1938 is een bekende roman.

Vier gedichten uit de periode 1914-1940 (Nijhoff, Van Oostaijen, Marsman, Slauerhoff):

Martinus Nijhoff

Het uur U

Een gedicht (1936)

Voor St. Storm

Het was zomerdag.
De doodstille straat lag
te blakeren in de zon.
Een man kwam de hoek om.
Er speelde in de verte op de stoep
een groep kinderen, maar die groep

betekende niet veel,
maakte, integendeel,
dat de straat nog verlatener scheen.

De zon had het rijk alleen.
Zelfs zij, wier tweede natuur
hen bestemde, hier, op dit uur,
te wandelen: de student,
de dame die niemand kent,
de leraar met pensioen,
waren van hun gewone doen
afgeweken vandaag;
men miste, miste hen vaag.
Sterker: de werkmans die
nog tot een uur of drie

voor bomen in 't middenpad
de kuilen gegraven had,
had zijn schop laten staan
en was elders heen gegaan.
Maar vreemder, ja inderdaad
veel vreemder dan dat de straat
leeg was, was het feit
der volstreekte geluidloosheid,
en dat de stap van de man
die zojuist de hoek om kwam
de stilte liet als zij was,
ja, dat zijn gestrekte pas
naarmate hij verder liep
steeds dieper stilte schiep.
Geen dief overtrof, geen spion,

hetgeen hij moeiteloos kon;
en het gevederd leder waarop
de god Hermes van zijn bergtop
neer te dalen placht
doorkruiste het ruim niet zo zacht
als hij op straat kon gaan,
gewoon lopend, met schoenen aan.

Hij maakte op het trottoir
het onheilspellende maar
onhoorbare gerucht
van het hoog in de lucht
verschoten vliegerbericht:
in een wolkje ploft licht
tot een blinkende ster uiteen,
en langs heel de vuurlinie heen
weet men: dit meldt het uur u,
nu gaat het beginnen, nu
verdwijnt de onzekerheid
van de mij gegunde tijd,
nu is het voor alles te laat.
De stilte die dan ontstaat
is een stilte, niet slechts naar de vorm
een stilte voor de storm,
maar een stilte van het soort
waar dingen in worden gehoord
die nog nimmer het oor vernam.
Zo ook hier. Toen de man kwam
en met zijn gestrekte pas
voortliep, begon men het gas
in de buizen onder het huis
te horen, en het gesuis
van water onder de straat,
en, in de elektrische draad
naar radio en telefoon,
een vonkende zoemertoon
als waren er bijen in de buurt.
Er werd niet gegluurd.
Gewoonlijk, als iemand passeert,
is men geïnteresseerd:
men vouwt met voorzichtige hand
vitrages terzijde, want
elke voorbijganger is
min of meer een gebeurtenis.
Was er niets te zien
aan hem? - Kwam het misschien
doordat iedereen sliep,
of doordat hij zo zacht liep,
dat geen vitrage bewoog?
Neen, neen, elk raam was oog,
was toegeschoven lid
voor het oog van een uil die zit
te spieden op zijn tak.
De stilte, die niets verbrak,
ging trillen en werd muziek.
Het is een groot woord: paniek,
maar het tekent de stille schrik
die op dit ogenblik
de ledige straat beving.
Een traag wolkje, als een eilandje in
de heldere hemel ontplooid,
beduidde het nu of nooit
ophanden zijnd offensief.
Al wie zijn kijker ophief
zag op de zee van azuur
een slagschip, klaar voor vuur.
Was het vriend of vijand?
Niet uit te maken, want
het schip voerde geen vlag.
Zoals ook de man die men zag
het minste niet droeg dat een man
van een man onderscheiden kan.
En ook de muziek zong door,
werd een groot, onzichtbaar koor.
Want sedert water en gas
en het zoemen hoorbaar was
van de elektrische stroom,
hadden ook hartklop, en droom,

en geeuw, en bloedsomloop,
en wanhoop, en stille hoop,
kortom al wat nooit stem werd,
zich gemengd in het ver concert
dat tegen wil en dank
steeds duidelijker van klank
uit de stilte kwam opgeweld.
Verlangen, doodgeknelde,
een kind vermoord in een put,
riep, eensklaps wakker geschud,
om speelgoed en speelgenoot.
Want wat dood is is dood,
maar wat vermoord is leeft voort,
leeft voortaan minder gestoord
dan wat onbestorven leeft.
De daad die men naliet heeft
meer kwaad dan de daad gedaan.
Om gestorven dood te gaan
is genade, maar wee hem die
als in dubbele agonie
levens- en stervenspijn
tegelijk voelt: hij moet het ravijn
des doods over zonder brug.

Hij liep betrekkelijk vlug,
de man, maar niet vlug genoeg
of ieder raam besloeg
door de adem uit de mond
die zich sperde, maar woorden niet vond
al sperde hij zich nog zo wijd.
En tegelijkertijd
met dit onnoemlijk wee
bracht de muziek met zich mee,
- let wel, in een straat die liefst niet
rept, als het kan, van verdriet,
die, integendeel, opgewekt,
zich slechts het leed aantrekt
dat een ander ondergaat, -
let wel, in zulk een straat,
toen daar achter raam aan raam
de stamelingen tezaam
een infernale taal
aanhieven, - nog eenmaal,
geen kreet brak uit dan gesmoord, -
toen daar dit hels accoord
in de hete lucht in het rond
trilde, zodat wie daar stond
hetzelfde zou hebben gedaan
- hetgeen zeggen wil: heengegaan -
als de man die zijn schop vergat,
die kuilen gegraven had
maar de bomen niet geplant, -
toen daar dan die dissonant
schrille spiralen schreef
naar een schuldeloos wolkje dat dreef
in een onbewogen zee, -
bracht de muziek met zich mee,
- want zo is muziek: zij speelt -
terwijl inmiddels het beeld
van de schrijdende vreemdeling
langs de huizen verder ging,
dat ieder sterveling daar
een visioen werd gewaar
van schier hemelse euforie.
De dokter, bijvoorbeeld, die
in de straat als huisdokter pas
een praktijk begonnen was
sinds hij als jong assistent
een ver strekkend experiment
had opgegeven omdat
hij er hoogstens droog brood van at, -
hem bracht de wilde muziek
terug in een stille kliniek:
hij zag zichzelf daar staan,
witte jas, rubber handschoenen aan:
in een kast langs de muur
spraken dingen van glazuur,
email, glas en metaal,

een tintelende taal
van een achter alle kwaad
verrijzende dageraad. -
De rechter zag zich staan
zonder ambtsgewaad aan:
geen toga, geen muts, geen bef:
niet dan uit rechtsbesef
en met geheven hand
deed hij zijn eed gestand:
in naam der gerechtigheid
schold hij de zonde kwijt
en had eigen schuld bekend. -
De dame die niemand kent,
het krenge, zoals men haar noemt,
zag, zonder blouse gebloed,
zich naakt als Diana staan
in een woud: een hert kwam aan:
en toen zij zag hoe hij
knielde, knielde ook zij:
haar hand beefde, haar oog blonk
nu zij levend water dronk. -

Zo zag iedereen wat,
de één dit, de ander dat.
Maar het puur geluk dat men mocht
smaken: één ademtocht
duurde het, en werd verstoord.
Men was, als 't ware, aan boord
van een opgegeven schip,
waar men de verdwijnende stip
naoogt der reddingsboot:
zo hoog stijgt dan de nood
dat men, naar geloof gebiedt,
olie in de golven giet:
één ondeelbaar moment
treedt rust in, rust ongekend:
het schip ligt roerloos recht:
maar reeds rolt over de plecht
een zware golf, olie-vermengd,
en hetgeen voor de zee was bestemd
komt in 't vuur, ontploft, en het wrak
vol bezoedeld zeewater zakt
als een baggergevulde praam.
Zo zakte, achter elk raam,
in de spiegelgladde vloed
een mens zijn beeld tegemoet,
zijn eigen ontredderd beeld. -

O, die olie verspeeld
was geenszins verspilld geweest!
Eén ogenblik had de geest
in vergezichten gedwaald
en was, door het oog van een naald,
als de kern, binnengegaan.
In welk land kwam hij aan?
Op aarde. - In eigen land. -
Gelijk een maan was de hand
die over het voorhoofd gleed
en door een dauw van zweet
zich langzaam voortbewoog;
en ook het starend oog,
dat wijd open bleef staan,
het deed meer aan een maan
denken dan aan een zon.
Maar weldra, uit dooiende bron,
ontsprong, sprongsgewijs, het bloed,
en reeds spoelde op die vloed
- zoals na onweer een boom
de rivier afdrijft - de droom
met wat hij aanrichtte uit zicht.
Men ademde als verlicht
het amen na van een preek.
De geest, toen hij nederstreek
uit het ledige zwerk
en thuiskwam onder de zerk
van vast werk en dagelijks brood,
was dankbaar dat deze dood
hem bevrijdde van ruimtevrees.

Hij was, terug in het vlees,
moe, weliswaar, zeer moe,
maar was, platgezegd, blij toe
met dit vlees, zo zwak het was:
geen zo groot tekort in kas
dat niet geschoven kon
op die gebrekkige compagnon
die 't lot hem beschoren had. -
Maar kijk, die metgezel zat
alweer aan het schrijfbureau
te zwoegen, en wel zo,
dat de geest, beschaamd neerziend
naar die trouwe, arbeidzame vriend,
niet dan een lastige traan
verdrijvend tot hem dorst gaan.
Deze echter, uit stil verweer,
legde de pen zelfs niet neer,
schoof geen stoel bij, keek niet op. -
Er zat voor de geest niets op,
dan dat hij weer ontsteeg
naar zijn ballingsoord, blauw en leeg
tussen aarde en zon.
Even keek de compagnon
de gewillige na op zijn vlucht,
peinsde, zag in de lucht
een wolkje, en zag dat daar ging
nog steeds die vreemdeling,
nog steeds die man door de straat.

Maar, naar zich horen laat,
- want langzaam kwam men bij
uit de diepe mijmerij
en de man liep betrekkelijk vlug -
men zag hem nu op de rug.
Men had hem niet bepaald
feestelijk ingehaald;
daar was ook geen reden voor;
maar gelukkig liep hij door,
en toen de waarschijnlijkheid
dat men hem weldra kwijt
en voorgoed kwijt zou zijn,
bij elke stap terrein
en aan waarschijnlijkheid won,
gaf heel de straat, kortom
ieder en iedereen
- met uitzondering van één,
en wie aandachtig las
weet dat het de rechter was, -
gaf, behalve de rechter dan,
geheel de straat den man
- sit verbo venia -
het heilig kruis achterna.

Maar voor de zoveelste keer
prees men de dag aler
de avond was gedaald.
Men heeft leergeld betaald,
de man was de straat nog niet uit.
Plat tegen de vensterruit,
met het vitrage-net
bloedrood in het voorhoofd geplet,
kon men hem nog zien gaan.
Toen heeft zich iets voorgedaan
dat alle beschrijving tart.
De schrik sloeg de straat om het hart.
Kokend van woede, doodsbлек,
de vuisten gebald, bekeek
men het ontzettende dat
beneden voortgang had.

De man had de kleine groep
kinderen die op de stoep
aan 't spelen waren bereikt. -

Het is vaak niet wat het lijkt,
hun spel: soms staan ze maar
en praten wat met elkaar,
de woorden zelf zijn plezier.
Dat van dit groepje van vier
er één een meisje was,
men ontdekte het pas
wanneer het oog er op viel
dat haar witte matrozenkiel
naar onder overliep tot
een plooirokje, als bij een Schot.
Eén der jongens stond met
zijn voet op een autopod
waarvan hij aantoonde dat
het richtingaanwijzers had.
'Daar wordt het geen auto door',
zei de grootste in een plusfour.
'Van auto's gesproken', zei
hij er medelijdend bij,
'hebben jullie er geen?' -
Het meisje zwaaide haar been
over het nikkelen stuur,
- alles aan haar was natuur:
het neusje iets opgewipt,
het haar als een jongen geknipt,
te argeloos nog voor fatsoen, -
'dat kan je bij de onze niet doen',
zei ze, en zwaaide 't terug.
Met zijn handen op zijn rug
- waar kon hij ze hebben gedaan
met niets dan een badpakje aan? -
riep de kleinste: 'Belt die bel?'
De bel belde. En hij: 'Zie je wel,
bellen doen auto's niet.'
De bezitter, inmiddels, liet
met strak geworden gezicht
aldoor de vleugeltjes dicht
en klappend open slaan.
Een wonder is niet te weerstaan.
Niemand meer die iets zei.
Toen kwam de man voorbij.

Nu is er een zeker spel,
door kinderen, heb ik het wel,
'schaduwlopen' gedoopt.
Er loopt een man en men loopt
op zijn schaduw trappend mee.
Gewoonlijk doet men twee
passen, tegen hij één.
Het ging door merg en been,
het was hartverscheurend, de groep
in een rijtje over de stoep
achter de vreemdeling aan
huppelend mee te zien gaan.
Het sneed, sneed door de ziel.
Plusfour en matrozenkiel
dansten, als een jong paar,
arm in arm naast elkaar,
houdende aan weerskant
de twee anderen aan de hand:
de matroos hielp het badpakje, dat
een schoentje verloren had
en straks het tweede verloor,
terwijl naast de plusfour
voortholde de eigenaar
van de haastig langs het trottoir
neergezette autopod. -
Tijd, meer dan tijd werd het
dat dit een einde nam.
Uit alle huizen kwam
het driftige geluid
van tikken tegen de ruit

als riep een nijldige hen
kuikens terug naar de ren.
De kinderen luisterden niet.
Want juist was iets geschied
al hun aandacht waard.
De schaduw hield halt. Onvervaard
sloegen zij de ogen op
en namen de vreemdeling op
die stil was blijven staan.
Nu zag hij hen ernstig aan,
het hoofd ten halve gekeerd.
Schoon niet verbouwereerd,
lieten ze elkaar niet los.
Als Klein Duimpjes in het bos,
stond nu het viertal daar
met de handen in elkaar
naar de steentjes omlaag te zien.
Het duurde een minuut misschien,
maar die een eeuwigheid was.
Toen deed de man een pas.
Met zijn vreemde, gestrekte gang
zag men - dit duurde niet lang -
hem spoedig de hoek omslaan.

Terstond ging ieder raam
wijd open, en wel zo wijd
als maar mogelijk was. 't Was tijd.
Want wat ontwaarde men daar?
De tafels stonden klaar.
Waar was dat aan te zien?
Aan de dampende soepterrien
midden op tafel geplaatst,
en aan de bordjes waarnaast
het zilver lepeltje lag.
Door open voordeuren zag
men moeders naar buiten gaan
roepend een kindernaam
en klappende in de hand.
Er kwam van andere kant
nog een klappend gerucht.
Het kwam van hoog uit de lucht.
Het waren de mus, de spreekw,
de merel weer en de meeuw.
Zij streken neer uit de goot.
Het sloeg, het tjlpte en floot
met trillende borst, luidkeels,
tot midden op straat, op de rails,
waarlangs thans kwam opgedaagd
de tram, een tijdlang vertraagd
door storing in het net,
en die, stampvol bezet,
rijdende wat hij kon
de verloren tijd herwon.

Maar kinderen keren, zo vlug
ze gaan, zo langzaam terug.
Zo zijn ze, zo ging het hier.
Het kostte wel een kwartier,
eer elk zijn servet voor had
en rustig aan tafel zat.
En bij de deur, op het dak,
ja zelfs op zijn dooie gemak
in 't open raamkozijn,
zong een klein vogeltje zijn
om kruimels popelend lied.
Alleen in de bomen niet.
Neen, niet in de bomen, want
die waren nog niet geplant.

Hoe mooi anders, ach, hoe mooi
zijn bloesems en bladertooi. -
Hoe mooi? De hemel weet hoe.
Maar dat is tot daaraantoe.

Gedicht 'Boem Paukeslag' uit *Bezette Stad* (1921) van de **Vlaamse dichter Paul van Ostaïjen** (1896-1928): typografisch expressionisme

Herinnering aan Holland

Denkend aan Holland
 zie ik breede rivieren
 traag door oneindig
 laagland gaan,
 rijen ondenkbaar
 ijle populieren
 als hoge pluimen
 aan den einder staan;
 en in de geweldige
 ruimte verzonken
 de boerderijen
 verspreid door het land,
 boomgroepen, dorpen,
 geknotte torens,
 kerken en olmen
 in een grootsch verband.
 de lucht hangt er laag
 en de zon wordt er langzaam
 in grijze veelkleurige
 dampen gesmoord,
 en in alle gewesten
 wordt de stem van het water
 met zijn eeuwige rampen
 gevreesd en gehoord.

Hendrik Marsman (1936)

In Nederland...

In Nederland wil ik niet leven,
 Men moet er steeds zijn lusten revent,
 Ter wille van de goede burenen,
 Die gretig door elk gaatje gluren.
 'k Ga liever leven in de steppen,
 Waar men geen last heeft van zijn naasten:
 Om 't krijtschen van mijn lust zal zich geen reiger reppen,
 Geen vos zijn tred verhaasten.

In Nederland wil ik niet sterven,
 En in de natte grond bederven
 Waarop men nimmer heeft geleefd.
 Dan blijf ik liever hunkrend zwerven
 En kom terecht bij de nomaden.
 Mijn landgenooten smaden mij: "Hij is mislukt."
 Ja, dat ik hen niet meer kon schaden,
 Heeft mij in vrijheid nog te vaak bedrukt.

In Nederland wil ik niet leven,
 Men moet er altijd naar iets streven,
 Om 't welzijn van zijn medemenschen denken.
 In het geniep slechts mag men krenken,
 Maar niet een facie ranslen dat het knalt,
 Alleen omdat die trek mij niet bevalt.
 Iemand mishandlen zonder reden
 Getuigt van tuchteloze zeden.

Ik wil niet in die smalle huizen wonen,
 Die Leelijkheid in steden en in dorpen
 Bij duizendtallen heeft geworpen ...
 Daar lopen allen met een stijve boord
 - Uit stijlgevoel niet, om te toonen
 Dat men wel weet hoe het behoort -
 Des zondags om elkaar te groeten
 De straten door in zwarte stoeten.

In Nederland wil ik niet blijven,
 Ik zou dichtgroeien en verstijven.
 Het gaat mij daar te kalm, te deftig,
 Men spreekt er langzaam, wordt nooit heftig,
 En danst nooit op het slappe koord.
 Wel worden weerloozen gekweld,
 Nooit wordt zoo'n plumpe boerenkop gesneld,
 En nooit, neen nooit gebeurt een mooie passieoord.

Jacob Slauerhoff (plm. 1934)

Uit: *Al dwalend*, een bundel uit 1947 met na de dood van Jacob Slauerhoff (1898-1936) zijn dood verzamelde gedichten. In dit gedicht uit de rusteloze dichter zijn afkeer voor de burgerlijke maatschappij.

Literatuur 1940 – 1970

Door: Denise Beckers en Renée Narinx

In steekwoorden:

- WO II: leverde **verzetsliteratuur** op en na WO II allerlei **verhalen/romans over WO II**.
- WO II veroorzaakte een schok van teleurstelling en afgrijzen bij veel schrijvers; veel schrijvers zien in WO II het bewijs van het slechte van de mens: het **sombere existentialisme** komt opzetten.
- Na WO II, vooral in de jaren 50, staat alles in het teken van de **Wederopbouw** van Europa; de economie draait als een tieler, maar alles staat in het teken van werken en een intens burgerlijk, braaf, keurig leven leiden: **saai**.
- Niet alles was saai in de jaren 50. Een kleine groep kunstenaars/schilders verenigde zich in de jaren vijftig in de internationale groep **Cobra**. Nauw verwant aan Cobra was de Nederlandse **dichtersgroep 'De Vijftigers'** met o.a. **Lucebert**. Deze dichters wilden vernieuwing en experiment (en zetten zich af tegen de 'gewone' parlandopoëzie van Forum van vlak voor WO II): mooie, maar soms lastig toegankelijke gedichten.
- In de jaren 60 gaan jongeren in de westerse wereld zich afzetten tegen de kapitalistische consumptiemaatschappij (en hun ouders): hippies, anti-Amerika/Viëtnam-demonstraties, etc.
- Het **tijdschrift Barbarber** rond de dichters **Kees Schippers** en **Bernlef** was belangrijk in de jaren zestig. Geheel conform het karakter van deze tijd, zette Barbarber zich af tegen bestaande kunst(opvattingen). Barbarber publiceerde veel **dadaïstische gedichten** (alles is kunst: zie blz. 14 en 15 over het Modernisme en Dadaïsme).
- De **drie grote schrijvers in Nederland van na W.O. II** zijn: **W.F. Hermans** (vaak existentialistisch, somber; de wereld is een zinloze chaos), **Gerard Reve** (in zijn debuutroman 'De Avonden' schetst hij het oersaaie burgerlijke leven van een jongen, Frits Egters, rond de jaarwisseling; Reve was belangrijk voor de homobeweging toen hij begin jaren 60 uit de kast kwam; geruchtmakend was het Ezelproces) en **Harry Mulisch** (die o.a. New Journalism bedreef in 'De zaak 40/61', veel over de oorlog schreef en veel rammelende filosofietjes over de aard van de mens had/heeft). Ook grote schrijvers waren: **Jan Wolkers** en de Vlamingen **Louis Paul Boon** en **Hugo Claus**.

1. Samenleving

WO II (1939-1945) speelt een grote rol in de literatuur door de verschrikkelijke dingen die zich daar hebben afgespeeld. Miljoenen joden werden gedeporteerd en vermoord in concentratiekampen. In de hongerwinter van 1944 was er nauwelijks iets te eten. Ten slotte was er het afschuwelijk slotakkoord waarin twee Japanse steden gebombardeerd werden d.m.v. atoombommen.

Het einde van WO II betekende het begin van **een nieuw soort oorlog: de Koude Oorlog**, waarin het communistische Oostblok en het kapitalistische Westen tegenover elkaar stonden en tot een kernwapenwedloop leidde. In 1961 werd de Berlijnse muur geplaatst. Tijdens het bewind van Michael Gorbatsjov, die in 1985 in de SU aan de macht was gekomen, namen de spanningen geleidelijk af. 9 november 1989: val Berlijnse muur en einde Koude oorlog.

Na de Tweede Wereldoorlog komt er grotendeels een einde aan de kolonialisatie: **de koloniën bevrijden zich van hun buitenlandse overheersers**. In 1947 verdwenen de Britten verdwenen voorgoed uit India. Nederland verzette zich in eerste instantie (met 'politieacties') tegen de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië. Maar in **1949 werd Indonesië onafhankelijk**.

In de jaren 50 staat het door WO II gehavende Europa in het teken van de **Wederopbouw**. Dat lukte goed, mede dankzij financiële hulp van Amerikanen (Marshall-hulp). In Duitsland verliep de wederopbouw zo voorspoedig dat men van een 'Wirtschaftswunder' sprak. De jaren vijftig waren economisch heel voorspoedig: Fat Fifties. Er werden veel baby's geboren (babyboom) en de steden groeiden. Er was veel werkgelegenheid, zoveel dat er 'gastarbeiders' uit Turkije, Joegoslavië en Noord-Afrika naar West-Europese landen werden gehaald. Veel mensen kregen vrije tijd: 40-urige werkweek en betaalde vakanties ingevoerd.

In de jaren 50 en zeker in de jaren 60 begonnen veel jongeren te twijfelen aan de 'American dream': de kapitalistische consumptiemaatschappij maakte hen niet echt gelukkig. De babyboom-tieners verzetten zich tegen de gevestigde maatschappelijke en politieke orde. De macht van politici, de kerk, leraren, ouders en politie vonden ze niet vanzelfsprekend en zelfs aanvechtbaar. Er ontstond een **jeugdcultuur** met eigen muziek, eigen mode en eigen levensstijl. In de jaren 50 werd rock populair en in de jaren 60 popmuziek (the Beatles en Rolling Stones). In de jaren 60 kwamen er protestliedjes tegen de autoritaire maatschappij: hippies.

De jaren 60 stonden in het teken van **massaprotesten van jongeren**. Veel jongeren gingen protesteren om hun ideeën uit te dragen. In Amerika en Europa gingen ze massaal de straat op om te protesteren tegen de oorlog in Vietnam: "Make Love. Not War". Ook demonstreerden zij voor rassengelijkheid, emancipatie van de homoseksuelen en vrouwen en voor een vrijere seksuele moraal (1960: anticonceptiepil) maakten jongeren zich sterk. Jongeren eisten meer inspraak en vrijheid en wilden deze desnoods met geweld afdwingen. In Parijs vond in 1968 de grootste massademonstratie ooit plaats: honderdduizenden studenten en jonge arbeiders demonstreerden, staakten, bezetten gebouwen en knokten met de politie. Deze 'revolutie' woei over naar andere landen. Links zijn en tegen de consumptiemaatschappij zijn was 'in'.

2. Kunst

Cobra (Copenhagen, Brussel, Amsterdam) was een groep Deense, Belgische en Nederlandse kunstenaars die het expressionisme nieuw leven inbliezen. 1948-1951: verschillende tentoonstellingen georganiseerd. Ze schilderden snel en expressief, vaak in dikke lagen felgekleurde verf. Ze werden geïnspireerd door kindertekeningen en primitieve kunst. Belangrijke schilders: Karel Appel, Corneille etc. Cobra had intensief contact met Vijftigers, een groep jonge Nederlandse

dichters die experimentele poëzie schreven.

Popart (de afko van 'popular art') ontstond eind jaren 50 in Engeland en Amerika. In deze stroming greep men terug op de "alles is kunst"-opvatting (Dada-kunst / Dadaïsme) van Marcel Duchamp. **Onderwerpen uit de moderne massacultuur werden tot kunst verheven** (strips, reclame, beroemde filmsterren, voedsel in blik etc. waren inspiratie). Door gebruik van vergroting, herhaling, collage bereikten ze dat mensen een andere kijk op die gewone dingen kregen. Amerikaan Roy Liechtenstein blies stripplaatjes tot een reusachtig formaat op. Amerikaan Andy Warhol gebruikte zowel vergroting als herhaling. Zijn bekendste werk is een zeefdruk met het hoofd van Marilyn Monroe in tien verschillende kleurencombinaties. In Engeland waren Richard Hamilton en Allen Jones belangrijke pop-arters.

3. Literatuur

Tijdens de oorlog was er geen vrijheid van pers. Mensen riskeerden hun leven door illegale teksten te schrijven, drukken en verspreiden. Daarom bestaat **verzetsliteratuur uit WO II** vooral uit korte stukjes en liedjes, die snel gedrukt en gemakkelijker verspreid konden worden. Voorbeeld van verzetsliteratuur: het verderop weergegeven gedicht 'Het lied der achttien doden' van Jan Campert. (Het gedicht gaat over 18 mensen die zijn opgepakt door de Duitsers en in een dodencel zitten, wachtend op hun executie. De ik-persoon ziet het doodgaan als een zonde. Hij laat als het ware hierdoor iedereen in de steek en alle overlevenden zullen nog moeten lijden.)

Na de oorlog werden ook veel **oorlogsdagboeken** gepubliceerd. Het bekendste is *Het achterhuis* van Anne Frank.

Veel jonge schrijvers geloofden na WO II niet meer in een zinvolle wereld en de beschaafde mens. W.O. II had in hun ogen het beestachtige van de mens laten zien: beschaving stelt niks voor als het erop aankomt. Hun hoofdgedachte was **somber, existentialistisch** (gebaseerd op o.a. het werk van de Franse schrijver Jean-Paul Sartre): het bestaan is absurd en de mens is eenzaam. Vaak droegen ze zwarte kleren, een donkere bril en hun haar lang en voor hun gezicht hangend als uitdrukking van hun existentialisme of somberheid. Overigens was niet iedereen somber; er waren ook kunstenaars en schrijvers die dachten: "Kom op, laten we er iets van maken"

In naoorlogse romans worden nieuwe technieken van schrijven toegepast. Er is niet altijd meer een chronologische verhaallijn en men gaf de gedachten van de personages uitgebreid weer. Met hun romans wilden schrijvers een echt verhaal vertellen.

Enkele belangrijke onderwerpen en thema's uit de lawine van naoorlogse literatuur over WO II:

1. De concentratiekampen (relatief weinig ex-gevangenen uit concentratiekampen het opbrengen hun belevenissen op papier te zetten: de werkelijkheid was te gruwelijk voor woorden)
2. De overlevenden
3. Het verzet
4. De soldaten
5. De schuldvraag
6. De gevolgen van evacuatie
7. Kinderen van oorlogsslachtoffers

De belangrijkste opvattingen binnen het existentialisme:

1. **De wereld is absurd, chaotisch en zinloos.**
2. **De mens heeft slechts twee zekerheden: hij bestaat en hij zal eens sterven.** De mens heeft er niet om gevraagd om geboren te worden en het besef dat hij ooit zal sterven is angstaanjagend. Hij staat onzeker en eenzaam in een onzekere wereld. Gevoelens van walging, angst en vervreemding overheersen.
3. **De mens is vrij om te kiezen en alleen hij is verantwoordelijk voor zijn eigen keuzes.** Die keuzevrijheid lijkt prettig, maar is moeilijk. Hoe en wat moet je kiezen in een wereld die je niet begrijpt? Sartre vond dat de mens zich moest inzetten om de samenleving te veranderen. Camus geloofde dat iemand alleen verantwoordelijkheid voor zichzelf moest dragen.

Na WO II ontstond onder invloed van het existentialisme een nieuwe toneelvorm: **het absurdistisch toneel**. In absurdistische toneel stukken bevinden de personages zich vaak in doelloze en absurde situaties waarin ze fundamenteel eenzaam zijn: communicatie tussen mensen/personages is niet mogelijk.

Vernieuwingen in de (naoorlogse) roman:

1. Modernistische technieken van de Nouveau Roman (of Modernistische Roman, zie blz. 16) worden overgenomen;
2. De chronologie van vertelling wordt doorbroken door tijdsprongen (flashback en flashforward) om het denkproces van personages weer te geven;
3. Verhaal wordt vaak door een ik-verteller of een verborgen verteller verteld; lezer kruipt in het hoofd van een personage;
4. Gedachtes van personages worden vaak als een 'stream of consciousness' weergegeven (fragmentarische, associatieve en warrige gedachtes);
5. In tegenstelling tot de vooroorlogse Nieuwe Roman (Nouveau Roman) wordt het verhaal, de intrige, wel weer belangrijk: de roman vertelt een echt verhaal. **In de Nieuwe Roman vonden zo veel experimenten met verteltechnieken en stijl plaats dat er met moeite een duidelijk verhaal in was terug te vinden.**

In de jaren zestig ontstond in de USA het **New Journalism, een moderne combinatie van journalistiek en literatuur**, in jaren 60 in USA ontstaan. De Nieuwe Journalist schrijft persoonlijke reportages en documenteert zich goed; feiten worden gepresenteerd, maar dan wel vanuit een persoonlijke visie. Zo schreef Truman Capote in 1965 in 'In cold blood' over rechtzaak tegen twee moordenaars. In Nederland bedreef Harry Mulisch New Journalism. In 1962 schreef hij 'De zaak 40/61' over het proces tegen Duitse oorlogsmisdadiger Eichmann (verantwoordelijk voor de vergassing van miljoenen joden in Auschwitz). Günther Walraff schreef in 1985 (vermomd) als Turkse gastarbeider: 'Ganz Unten'.

In de jaren zestig etaleerden veel jongeren hun ongenoegen over burgerlijke middle class consumptiemaatschappij waarin alles om geld en carrière draait. Zij uitten hun ongenoegen tegen de bekrompenheid en saaiheid met rebels gedrag en een levensstijl vol vrijheid (o.a. **'on the road'**: vrij door het land trekken met motoren of auto's), drugs, alternatieve oostelijke godsdiensten en meditatie (Zen) om aan de grauwe werkelijkheid te ontsnappen. In USA en ook in Nederland publiceren enkele rebellerende jongere schrijvers boeken en gedichten vol van die vrijheid met schuttingtaal en taferelen (seks, drugs, rock & roll, motoren). USA: Allen Ginsberg, Jack Kerouac, Woodie Guthrie. Nederland: 'Ik Jan Cremer'(1964). In het werk van Jan Wolkers spelen seksuele vrijheid/losbandigheid en verzet tegen de calvinistische normen centrale rollen.

4. 1940-1970: Nederlandstalige literatuur

De Vijftigers waren jonge dichters, debuterend rond 1950, die contact hadden met de Cobragroep: Hugo Claus, **Lucebert** (belangrijk dichter en beeldend kunstenaar; voorbeeld op blz. 24!), Remco Campert, Jan Elburg, Gerrit Kouwenaar en Hans Andreus. Zij keerden de spreektaalpoëzie van de Forumdichters (zie blz. 16) de rug toe en grepen terug op de modernistische, vooral expressionistische, experimentele van na W.O. I.

Kenmerkend voor **de (experimentele) poëzie van de Vijftigers**, die vaak lastig te interpreteren/begrijpen is:

1. **Associatief taalgebruik** (klank, vorm en/of betekenis door elkaar heen): "Trage week van weke dagen".
2. Veel associatieve **beeldspraak met totaal nieuwe, verrassende beelden**: een vrouw wordt bijv. niet vergeleken met een bloem, maar met bijv. een eiland of een vogelroep.
3. **Emotioneel, zintuiglijk en lichamelijk taalgebruik**. (Bijv.: 'een winterman met een gezicht van louter ellebogen'.)
4. **Dichtvorm**: vrij of blank vers (zonder rijm, ritme/metrum of strofepbouw), weinig of geen interpunctie; wel veel alliteratie (medeklinkerrijm) en assonantie.

In 1958 richtten K. Schippers en J. Bernlef het **tijdschrift Barbarber (1958-1971)** op, hét dichterstijdschrift van de jaren zestig. Barbarber wilde de mensen met andere ogen naar gewone dingen laten kijken (= 'nieuw realisme'). Barbarber was een dadaïstisch (popart-)tijdschrift, waarin werd teruggekeerd naar gedichten in gewone spreektaal, wat in schril contrast stond met de lastige experimentele poëzie van De Vijftigers. (Voorbeelden van Barbarber(achtige) gedichten: blz. 24.)

Kenmerken van de (nieuwrealistische) Barbarberpoëzie:

1. **eenvoudige en niet-emotionele spreektaal**;
2. **gebruik van ready mades** (= popart; kant en klare gevonden voorwerpen, zoals boodschappenbriefjes, worden tot kunst verheven);
3. **humor door anders naar de gewone dingen te kijken** (Barbarberpoëzie is vaak gewoon heel grappige poëzie waarin op een andere manier naar gewone dingen wordt gekeken); zie verderop een gedicht uit de dichtbundel 'Een klok en profiel' van Schippers, waarin de dichter laat zien dat een klok niet meer als tijdweergever functioneert als je er vanaf de zijkant tegen aan kijkt.

Het zou overigens een foute gedachte zijn te denken dat schrijvers/dichters hun hele leven vast blijven hangen aan één (kunst)stroming of tijdschrift. De zeer leeswaardige roman 'Hersenschimmen' van J. Bernlef, die je een blik in het innerlijk van een dementerende man gunt, is nu niet bepaald Barbarber-humoristisch te noemen...

De drie grote naoorlogse schrijvers (A, B, C) en twee andere grote schrijvers (E en F):

A. **Willem Frederik Hermans**. Zijn romans hebben vaak een (na-oorlogse) existentialistisch toon en vaak zijn zijn hoofdpersonen gedesoriënteerd in een wereld vol chaos of wanorde en crisissen. Romantitels: *Het behouden huis* (1952; over een soldaat in een oorlogssituatie), *De donkere kamer van Damokles* (1958; over het verzet in WO II), *Nooit meer slapen* (1966; over een mislukte wetenschappelijke expeditie in Noorwegen).

B. **Gerard Reve**. Autobiografisch, eigenzinnige religieuze denkbeelden, openlijke homoseksuele gevoelens, combinatie van ernst en ironie. *De avonden* (1947; tien dagen rond een jaarwisseling uit het deprimerende leven van Frits Egters in Nederland dat met de wederopbouw bezig is, waarin alleen maar werken belangrijk is), *Op weg naar het einde* (1963; over religie en homoseksualiteit), *Nader tot u* (1966; eveneens over religie en homoseksualiteit; door dit boek werd Reve voor godslastering aangeklaagd; in het boek neukt de hoofdpersoon een ezels, die voor God staat; Reve wordt in het 'ezelproces' vrijgesproken van godslastering).

C. **Harry Mulisch**. Verhalen gaan vaak over schuld (in oorlog), en bevatten vaak verwijzingen naar klassieke mythologie. Roman- en boektitels: *De zaak 40/61* (1962; zie bovenkant van deze pagina over New Journalism), *Twee vrouwen* (1975), *De ontdekking van de hemel* (1992), *De Aanslag*.

D. **Hugo Claus**. Vlaming. Poëzie, romans, toneelstukken, verstoorde familie relaties, dromen die botsen met de harde werkelijkheid, erotiek. Romantitels: *De Metsiers* (1951), *Omtrent Deedee* (1963), *Een bruid in de morgen* (1953).

E. **Jan Wolkers**. Seksueel getint, dood, liefdesrelaties. Romantitels: *Kort Amerikaans* (1962), *Turks Fruit* (1969).

Enkele gedichten/voorbeelden 1940-1970

Jan Campert (1902-1943):

Het lied der achttien doden

Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond,
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal de avond zien.

O lieflijkheid van licht en land,
van Hollands vrije kust,
eens door de vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd ?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijd den ijlden strijd.

Ik wist de taak die ik begon,
een taak van moeite zwaar,
maar 't hart dat het niet laten kon
schuwt nimmer het gevaar;
het weet hoe eenmaal in dit land
de vrijheid werd geëerd,
voordat de vloekbre schennershand
het anders heeft begeerd.

Voordat die eeden breekt en bralt
het miss'lijk stuk bestond
en Holland's landen binnenvalt
en brandschat zijnen grond;

voordat die aanspraak maakt op eer
en zulk Germaans gerief
ons volk dwong onder zijn beheer
en plunderde als een dief.

De Rattenvanger van Berlijn
pijpt nu zijn melodie, -
zoo waar als ik straks dood zal zijn,
de liefste niet meer zie
en niet meer breken zal het brood
en slapen mag met haar -
verwerp al wat hij biedt of bood
die sluwe vogelaar.

Gedenk die deze woorden leest
mijn makkers in den nood
en die hen nastaan 't allermeest
in hunnen rampspoed groot,
gelijk ook wij hebben gedacht
aan eigen land en volk -
er daagt een dag na elke nacht,
voorbij trekt iedere wolk.

Ik zie hoe 't eerste morgenlicht
door 't hooge venster draalt.
Mijn God, maak mij het sterven licht -
en zoo ik heb gefaald
gelijk een elk wel falen kan,
schenk mijn dan Uw genâ,
opdat ik heenga als een man
als ik voor de loopen sta.

Lucebert (ergens in de jaren vijftig):

ik draai een kleine revolutie af
ik draai een kleine revolutie af
ik draai een kleine mooie revolutie af
ik ben niet langer van land
ik ben weer water
ik draag schuimende koppen op mijn hoofd
ik draag weer schietende schimmen in mijn hoofd
op mijn rug rust een zeemeermin
op mijn rug rust de wind
de wind en de zeemeermin zingen
de schuimende koppen ruisen
de schietende schimmen vallen
ik draai een kleine mooie ritselende revolutie af
en ik val en ik ruis en ik zing

Barbarbergedichten (ergens in de jaren zestig):

K. Schippers:

De Ontdekking

Als je goed om
je heen kijkt
zie je dat alles
gekleurd is

K. Schippers:

27.9.69

Als je op een vluchtheuvel
naar een tram loopt
en je hoort achter je
haastige voetstappen
hoe groot is dan de kans
dat je binnen een seconde
door een vage kennis
op de schouder
wordt getikt?

K. Schippers:

The Beatles

George Harrison
John Lennon
Paul McCartney
Ringo Star

Kees/Cees Buddingh:

geen schaatje

'hé, dat lijkt wel een schaatje,
wat daar op de grond ligt,' dacht ik,
'een stoffig, grijsgroen schaatje'
maar toen ik beter keek zag ik
dat het geen schaatje was,
maar een elastiekje, ineengekringeld
in de vorm van een schaatje

1970 - heden

Door: Carmen Cremer, Dianne Hartgerink, Saskia Peerboom en Jackelien Weinans

In steekwoorden:

- Jaren 70 optimistisch; jaren 80 en 90: tijdperk van individualisering.
- Vijf literaire trends / vormen van literatuur vanaf jaren 70: 1. Postmoderne literatuur; 2. Autobiografische literatuur; 3. Feministische literatuur; 4. Reisliteratuur; 5. Wereldliteratuur (met o.a. migrantenliteratuur).
- Postmodernisme vanaf jaren 80: gevoel geen grip op de wereld te hebben; mix-stijl.
- Generatie Nix : lusteloos, verveeld jaren-negentig-gevoel: 'er is niets nieuws onder de zon: laten we maar zuipen en seksen'.

1. 1970-heden: samenleving

Feminisme

- Feministes treden op de maatschappelijke voorgrond en eisen gelijke behandeling van man en vrouw, recht op abortus, recht op werk

Politiek activisme ('aktivisme') door actievoerders ('aksievoerders')

- Milieuproblematiek wordt belangrijk: Greenpeace en overal in Europa oprichting 'groene' partijen
- Acties tegen oorlog: opkomst van antibewapeningsgroepen (in 1981 grote demonstratie in Amsterdam tegen kernwapens); in 1989 valt de Berlijnse muur en komt er een eind aan de Koude Oorlog (en bewapeningswedloop) tussen het Vrije Westen en het Oostblok
- Kraakbeweging: gericht tegen woningnood; vaak wordt ME tegen krakers ingezet

Ik-tijdperk of tijdperk van individualisering (jaren 80 en 90)

- Halverwege de jaren 70 heerst optimisme: samen werken aan een betere samenleving
- Daarna (gedurende de jaren 80 en 90) volgt een omslag in dat sociale denken door een economische dip; het optimisme slaat om in pessimisme en het wordt 'ieder voor zich': individualisering, verharding/verzakelijking ('no nonsense'), (carrière)yups, tweeverdieners, 'cocooning'
- De kloof tussen arm en rijk, ontwikkelingslanden en rijke Westen (Noordelijk halfrond) is erg groot; veel arme mensen leven onder bestaansminimum
- Deze kloof leidt tot oorlog, geweld, hongersnood en terrorisme

Informatiemaatschappij

- Televisie en computer brengen grote buitenwereld de huiskamer in: wereldnieuws, chatten, e-mailen: een onophoudelijke informatiestroom
- World Wide Web = WWW = internet

Postmodernisme (vanaf de jaren 80)

- Verzamelnaam. Alles is relatief: er zijn geen absolute zekerheden en algemeen geldende waarheden of zekerheden, er is nauwelijks grip te krijgen op complexe wereld, dé waarheid bestaat niet
- Postmodernisme wordt steeds vaker gebruikt als verzamelnaam voor de ideeën over mens en wereld in deze tijd. De postmoderne mens beschouwt de wereld als heel complex en veranderlijk. Hij heeft het gevoel dat alles relaties is en hij geen enkele greep op de wereld meer heeft.
- Postmoderne kunstenaars kiezen uit verschillende stromingen wat zij bruikbaar vinden voor hun kunstwerk. Door allerlei bestaande stijlen en verschillende materialen binnen één kunstwerk te combineren, ontstaat er een veelvormig geheel.

2. 1970 - heden: kunst

Postmoderne kunst

- Geen eenduidige, duidelijk herkenbare stijl. Meer een combinatiestijl vol ecclectische keuzes: binnen een werk wordt vaak een keuzemix gemaakt uit verschillende bestaande stromingen, stijlen worden gecombineerd, ook verschillende tijden materialen en technieken binnen een kunstwerk

3. 1970-heden: literatuur

De schrijver komt steeds meer in de spotlights te staan:

- Uiterlijk en presentatie van schrijvers wordt belangrijk; schrijvers zijn vaak op televisie en staan vaak in de krant (met hun meninkjes over van alles en nog wat).
- In de jaren 80 en 90 worden boekentoptiens en bestsellerlijsten belangrijk.
- Enkele tientallen schrijvers zijn echt bekend; daarnaast veel schrijvers (voor klein publiek) onzichtbaar.

Vijf literaire trends 1970 - heden: enorm aanbod (elke week wel 4 of 5 nieuwe prozawerken in Nederland); van a t/m e:

a. Postmoderne roman / boeken met postmoderne kenmerken. Kenmerken van de postmoderne roman:

- Er bestaat **geen eenduidige werkelijkheid**, waarin vaststaat wat waar en onwaar is.
- De romans worden vaak **fragmentarisch verteld**. Verhaallijnen wisselen elkaar af, perspectief wisselt steeds, etc.
- De schrijver **combineert verschillende genres en stijlen binnen één boek** (Süskinds *Das Parfum* uit 1985: krimi en historische roman tegelijk).
- De **intertekstualiteit**: de schrijver gebruikt allerlei verwijzingen naar en citaten uit andere boeken.

b. Autobiografische literatuur

- Vooral in Nederland en Frankrijk (gevolg van 'ik'-tijdperk in jaren 80 en 90).
- Verschijningsvormen: dagboeken en briefboeken.
- De ik-verteller is de schrijver zelf.
- Soms is er een combinatie van echte autobiografische elementen en verzonnen elementen, wat bij lezer de vraag oproept wat er nu echt is (bijv. **Boudewijn Büch**).

c. Feministische literatuur (vanaf jaren 70)

- Onderwerp/thema: de ondergeschikte rol van de vrouw.
- De schuld voor die ondergeschikte rol wordt afwisselend gelegd bij mannen, maatschappij, vrouwen en opvoeding.
- Simone de Beauvoir (Fr; vrouw/vriendin Sartre): *La deuxième sexe* (uit 1949: baanbrekend): een van de eerste vrouwen die pleitte voor een onafhankelijke positie van de vrouw.
- Vaak autobiografisch.
- Vaak fel, soms humoristisch (bijv. **Renate Dorrestein**; boektitel: *Het zit op de bank en zapt*).

d. Reisliteratuur

- Door verbeterde reismogelijkheden en betere communicatie wordt wereld kleiner en makkelijker bereikbaar: vanaf de jaren 80 ontstaan er veel autobiografische reisverhalen en -romans.
- **Cees Nooteboom** schreef al ver voor 1980 reisverhalen. Andere Nederlandse schrijvers zijn **Adriaan van Dis** (*Een barbaar in China* - 1987), **Carolijn Visser** (*Hogen bomen in Hanoi* - 1993). Vlaamse schrijver is **Lieve Joris** (*Zangeres op Zanzibar* - 1992).

e. Wereldliteratuur

- A. Interesse in literatuur uit niet-Europese landen groeit. Bijv. literatuur uit Zuid-Amerika van bijv. Nobelprijswinnaar **Gabriel Garcia Marquez** (*Honderd jaar eenzaamheid* - 1972). Soms is die literatuur magisch-realistisch: fantastische gebeurtenissen (groen haar hebben, honderd jaar oud worden e.d.) alsof het de normaalste zaak van de wereld is.
- B. In veel romans speelt de koloniale tijd een belangrijke rol
- C. Vanaf de jaren tachtig komen er (ook in Nederland) steeds meer romans van migranten (en van hun kinderen): **migrantenvliteratuur**. De schrijvers hebben allemaal een ding gemeen: ze kennen twee culturen. In hun boeken kom je veel te weten hoe het is om te leven tussen twee culturen.

4. 1970-heden: Nederlandstalige literatuur

In 1974 werd het tijdschrift De Revisor opgericht. Hierin publiceerden schrijvers die experimenteerden met intertekstualiteit en verhaaltechniek. Ze vonden het spel met de literatuur en de lezers het belangrijkste. **Revisor-literatuur zou je ook postmodernistisch kunnen noemen.**

- Bekende schrijvers uit Revisorkringen: **Doeschka Meijsing** (*Robinson*, 1976; dit boek bevat verwijzingen naar *Robinson Crusoe* van **Daniël Defoe** uit 1719), **Oek de Jong** (Opwaaierende Zomerjurken, 1979), **A.F.Th. (van der Heijden)** (*De tandenloze tijt*, een autobiografisch getinte romancyclus waaraan hij vanaf 1980 werkt), **Frans Kellendonk** (*Mystiek lichaam, Letter en Geest*), **Leon de Winter**, wiens hoofdpersonen vaak op zoek zijn naar hun identiteit (*Zoeken naar Eileen W.*, 1981)

Andere bekende schrijvers, niet direct bij een tijdschrift onder te brengen:

- **Hella Haasse** (Oeroeg, 1947; over het leven van een planter in Nederlands-Indië: *De heren van de thee*, 1992), **Frank Arion** (*Dubbelspel*, 1973), **Maarten 't Hart** (*Een vlucht regenwulpen*, 1979; *De kroongetuige*, 1980), **Tessa de Loo** (*De meisjes van de suikerwerkfabriek*, 1983; *Isabelle*, 1989; *De Tweeling*, 1993), **Nelleke Noordervliet** (*Tine*, 1987; *Het oog van de Engel*, 1991), **Rascha Peper** (*Rico's vleugels*, 1993), **Tim Krabbé** (*Het gouden ei*, 1984), **Joost Zwagerman**, die vaak over onmogelijke liefde schrijft (*Gimmick*, 1989; *Vals Licht*)

Generatie Nix: de verzamelnaam die critici bedachten voor jonge schrijvers die voor in hun boeken het typische jaren negentig-gevoel verwoorden: er is niets nieuws onder de zon, alles is al eens eerder gedaan, wat zou ik me nog druk maken. Een schrijver die tot deze generatie wordt gerekend is **Ronald Giphart**. Twee boeken van hem zijn *Ik ook van jou* (1992) en *Phileine zegt sorry* (1996). **Arnon Grunberg** debuteerde met *Blauwe maandagen* (1994) een roman die veel autobiografische dingen bevat. *Figuranten* (1997) is ook nog een boek van hem. Zijn romans zijn tragikomisch: ze lijken wel wat op slapsticks, maar dan met een droevige ondertoon. **Manon Uphoff** debuteerde met de verhalenbundel *Begeerte* (1995) en schreef nog de roman *Gemis* (1997) en de verhalenbundel *De fluwelen machine* (1998).